

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

“MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ”

Hüseynov Zakir Rafiq oğlu
(MAGİSTRANTIN A.S.A.)

« Azərbaycanın xarici ticarət strategiyası və onun optimallaşdırılması problemləri » mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı:

060401 “Dünya iqtisadiyyatı”

İxtisaslaşma:

“Beynəlxalq ticarət”

**İş müdafiəyə təqdim etmək
üçün buraxılmışdır**

Magistratura Mərkəzi

prof.Q.N.Manafov

(A.S.A., elmi dərəcə və elmi ad)

Elmi rəhbər

Prof.A.S.Şəkərəliyev

(A.S.A., elmi dərəcə və elmi ad)

Magistr proqramının rəhbəri

dos.M.M.Aslanova

(A.S.A., elmi dərəcə və elmi ad)

Kafedra müdiri prof.A.Ş.Şəkərəliyev

(A.S.A., elmi dərəcə və elmi ad)

BAKİ 2019

MÜNDƏRİCAT

Giriş

I Fəsil Xarici ticarət əlaqələrinin nəzəri metodoloji əsasları

1.1 Xarici ticarət əlaqələrinə dair nəzəri baxışlar

1.2 Müasir şəraitdə xarici ticarət əlaqələrinin iqtisadi inkişafda rolunun artması

II Fəsil Azərbaycanın xarici ticarət strategiyasının sistemli təhlili

2.1 Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrinin inkişafı və diversifikasiya problemi

2.2 Müasir şəraitdə Azərbaycanın xarici ticarət bstrategiyasının optimallaşdırılması yolları

III Fəsil Azərbaycanın xarici ticarət strategiyasının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

3.1 Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrinin tənzimlənməsi sisteminin inkişaf prioritetləri

3.2 Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinin zəruriliyi və yolları

Nəticə

Ədəbiyyat

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Dünya ölkələrində milli iqtisadiyyatının qarşısında duran əsas vəzifə onun dayanıqlı inkişafa nail olması ilə yanaşı xarici iqtisadi əlaqələrinin də möhkəmləndirilməsi və səmərəliliyinin artırılmasıdır. Belə ki, Birləşmiş Millətlər Təşkilatı tərəfindən XXI əsrin əvvəllərində təsbit olunmuş “Minilliyin məqsədlərində” də öz əksini tapmışdır. Bundan başqa müasir dövrdə iqtisadi qlobal-laşmanın sürətlə vüsət aldığı bir şəraitdə davamlı iqtisadi artımın təmin olunmasının zəruri şərti kimi qarşıya çıxır. Belə ki, ölkələrarası xarici ticarət dövriyyəsinin, xüsusən idxalla ixracın düzgün formalaşması və inkişafı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu proses bir çox ölkələrin tarixi təcrübəsində özünü göstərmişdir. Məsələn, keçən əsrin 80-ci illərində idxal əvəzetmə siyasətinə üstünlük verən Braziliya və Argentina iqtisadiyyatı ciddi tənəzzüllə üzləşdi, halbuki 1970-ci illərdə bu ölkələr məhz açıq xarici iqtisadi siyasət sayəsində əhəmiyyətli artıma nail olmuşdular.

2018-ci ilin məlumatlarına görə qardaş ölkə olan Türkiyə dünyanın 17-ci iqtisadiyyatı olmaqla həm də sürətli iqtisadi artım sürətinə malikdir. Beləliklə, əhali gəlirlərinin sürətlə artdığı və coğrafi baxımdan yaxınlıqda yerləşən Türkiyə Azərbaycan ixracı üçün cəlbedicidir. Eyni zamanda dinamik və çoxsahəli inkişaf edən və çeşidli məhsullar ixrac edən Türkiyə ucuz idxal baxımından Azərbaycan üçün maraq kəsb edir.

Göstərmək lazımdır ki, karbohidrogen ehtiyatlarına və xammala malik olmayan Türkiyə də bu məhsullarla zəngin olan Azərbaucanla ticarət əlaqələrində maraqlıdır. Hal-hazırda siyasi amillərin təsiri nəticəsində bu münasibətlər çox müsbətdir. Belə ki, iqtisadi aspektdən bu əlaqələrin genişləndirilməsi hər iki ölkə üçün perspektivli görünür. Hər iki ölkənin təbii-iqtisadi potensialı və gücü bir-birinə nisbətən uyğun gəlir. Təklif sahəsində qarşılıqlı tamamlama və tələb sahəsində

oxşarlıq hər iki ölkə arasında iqtisadi inteqrasiya potensialını gücləndirir.

Azərbaycan Respublikasının dünya ölkələri ilə iqtisadi əlaqələrinin mövcud vəziyyəti və gələcəyi Azərbaycan baxımından da maraq kəsb edir. Əvvəla, Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatının qarşısında duran əsas problem qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi – onun sahəvi diversifikasiya-siyasıdır və bu vəzifə mötəbər dövlət sənədlərində, həmçinin əsas proqram sənədi olan, “Neft və qaz gəlirlərinin idarə olunması üzrə uzunmüddətli strategiyada” da öz əksini tapmışdır.

Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası özünün qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün həmin sektorda fəaliyyət göstərən milli şirkətlərin xarici bazarlara çıxışı çox zəruridir. Bu baxımdan region ölkələrinin, o cümlədən Rusiya, Ukrayna, Gürcüstan, İran İslam Respublikası və Türkiyə Cümhuriyyətinin daxili bazarlarının tədqiqi önəmli və əhəmiyyətlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Gürcüstan, İran və Türkiyə həm əhalisinin sayına, həm iqtisadiyyatına, həm də hərbi gücünə görə bölgədə aparıcı rol oynayan ölkələrdəndir. Bu ölkələr Azərbaycan Respublikasının xarici ticarətində mühüm rol oynayırlar – müstəqilliyinin bərpasından sonrakı dövrdə bu ölkələr, demək olar ki, həmişə Azərbaycan Respublikası idxalında irəlidə olmuşlar. Digər tərəfdən bu ölkələr (Azərbaycan, Gürcüstan, İran, Rusiya və Türkiyə) üçün qeyri-neft sektorunun bir çox sahələri (kənd təsərrüfatı, turizm, yeyinti və yüngül sənaye və s.), Rusiya və Azərbaycan üçün isə neft-qaz sektoru da davamlı inkişaf baxımından perspektivlidir.

Göstərilən xüsusiyyətləri ilə bu ölkələr regionda Azərbaycan ixracı üçün rəqib ölkələr olsa da hər halda İran - Türkiyə siyasi münasibətləri Azərbaycan üçün çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu, tarixən belə olmuşdur - İran və Türkiyə Cümhuriyyətinin münasibətlərinin şəffaf olması həmişə müxtəlif sahələrdə Azərbaycanın inkişafına təsir etmişdir.

İran-Türkiyə iqtisadi münasibətlərinin inkişafı region üçün, həmçinin

Azərbaycan üçün mühüm olan regional iqtisadi inteqrasiya proseslərinə təkan vermiş olar.

İran-Türkiyə ticarət əlaqələrinin dərinlən öyrənilməsi Azərbaycanın bu ölkələrin idxallarında real yerini tapmağa, başqa sözlə, hər iki ölkənin bazarlarına hansı seqmentlərdə daxil olmağın daha rəşional olması sualını düzgün cavablandırmağa imkan vermiş olur.

Müasir dövrün mühüm iqtisadi proseslərdən biri iqtisadi regionalizmdir – dünyanın müxtəlif hissələrində regional beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya təşkilatları yaradılmışdır ki, bunların bir hissəsi formal xarakterli olsa da, Avropa İttifaqı və NAFTA kimi qurumlar kifayət qədər effektiv fəaliyyət göstərir. Azərbaycan, İran və Türkiyə isə bir sıra region ölkələri kimi heç bir dayanıqlı və dərin əlaqələrlə xarakterizə olunan inteqrasiya qurumunda təmsil olunmamışlar. Odur ki, Azərbaycan və dünya ölkələrinin ticarət münasibətlərinin öyrənilməsi həm bu ölkələr, həm də Azərbaycan üçün regional iqtisadi inteqrasiya baxımından da çox əhəmiyyətlidir.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. Müstəqillik dövründə Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrinin yenidən qurulmasını nəzərə alınaraq, bir sıra elmi tədqiqatlarda bu aspektə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Azərbaycanın, demək olar ki, bütün region ölkələrinin iqtisadi əlaqələri ilə bağı olan elmi araşdırmalar həyata keçirilmişdir. Həmçinin Azərbaycan - İran və Azərbaycan - Türkiyə, Azərbaycan-MDB, Aİ ilə qarşılıqlı iqtisadi əlaqələrini öyrənən dissertasiya işləri üzrə mühüm tədqiqatlar aparılmışdır. Azərbaycan iqtisadçılarında R.Quliyev, A.Şəkərəliyev, D.Vəliyev, A.Ələsgərov, A.Məhərrəmov, H.Rüstəmbəyov, G.Gənciyev, G.Səmədova və digər Azərbaycan alimlərinin əsərləri diqqəti cəlb edir.

Azərbaycanda beynəlxalq iqtisadi münasibətlər və xarici ticarətə dair bir sıra iqtisadçı alimlər: İ.H.Aliyev, A.K.Ələsgərov, Z.Ə.Səmədzadə, A.M.Məhərrəmov, A.Ş.Şəkərəliyev, G.Ə.Gənciyev, R.P.Sultanova, M.Meybullayev, R.T.Həsənov, öz

elmi tədqiqatlarında regional dövlətlər arasında iqtisadi münasibətlərin bir çox aspektlərinin, iqtisadi əlaqələrin formalaşması xüsusiyyətlərinin araşdırılmasına daha çox üstünlük vermişlər.

Dünya iqtisad elminin nümayəndələrindən A.Smit, D.Rikardo, qərbin tanınmış iqtisadçılarından C.Keyns, B.Olin, O.Hekser, V.Leontyev, M.Porter, P.Kruqman, yaxın xarici ölkələrin iqtisadçı alimlərindən A.S.Bulatov, R.İ.Xasbulatov, N.N.Ustinov, İ.T.Balabanov və s., öz elmi əsərlərində və tədqiqatlarında xarici ticarət əlaqələrinə dair geniş tədqiqatlar aparmışlar.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi Azərbaycan ilə dünya ölkələri arasında ticarət əlaqələrinin mövcud vəziyyətini və dinamikasını tədqiq etməklə bu sahədə potensial imkanların qiymətləndirilməsi və prioritet istiqamətlərin müəyyən edilməsi və bu istiqamətdə İran dövlətinə rəşional fəaliyyət istiqamətləri təklif etməkdir. Bu məqsədin həyata keçirilməsi üçün aşağıdakı vəzifələr müəyyənləşdirilmişdir:

- 1.Xarici ticarətin nəzəri və metodoloji əsaslarının öyrənilməsi
- 2.Azərbaycanın ticarət əlaqələrinin mövcud vəziyyəti və dinamikasının tədqiqi və onun dövlət tənzimlənməsi mexanizminin müəyyən edilməsi.
- 3.Dövlətlərarası ticarət potensialının qiymətləndirilməsi modellərinin öyrənilməsi istiqamətində mövcud tədqiqatların araşdırılması.
- 4.Azərbaycan Respublikasının ticarət əlaqələrinin təkmilləşdirilməsi məqsədilə münasib modelin tətbiq edilməsi və ticarət imkanlarının aşkar edilməsi.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsası. Tədqiqatın nəzəri əsasını klassik iqtisadçələrin müddəaları və müasir dövrün iqtisadçı alimlərinin xarici ticarət sahəsində konsepsiyaları təşkil edir. Tədqiqatın metodoloji əsasını isə elmi abstraksiya, təhlil və sintez, induksiya və deduksiya, tarixilik və məntiqiliyin vəhdəti kimi yanaşmalar təşkil edir. Dissertasiya işinin metodoloji bazasını kimi ticarət potensialının qiymətləndirilməsi haqda verilmiş modellərdən istifadə olunub.

Tədqiqatın informasiya bazasını. Azərbaycan Respublikasının rəsmi statistik mənbələri, həmçinin ümum dünya ticarət təşkilatı (WTO), UNCTAD, Beynəlxalq ticarət mərkəzi (ITC), dünya bankı və BMT-nin məlumat bazası və müxtəlif müəlliflərin və beynəlxalq təşkilatların tədqiqatları və bir sıra internet saytları təşkil edir

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi bunlardır:

- 1.Xarici ticarətin nəzəri və metodoloji əsaslarına kompleks yanaşılmışdır.
- 2.Azərbaycanla dünya dövlətləri arasında xarici ticarət əlaqələrinin potensial imkanlarının aşkara çıxarılması yolları dəqiqləşdirilmiş və bu yolların perspektivləri müəyyən edilmişdir.
- 3.Ölkələrarası ticarət potensialının qiymətləndirilməsinə dair modellər geniş tədqiq olunmuş və onların üstünlükləri müqayisə olunmuş və həmin üstünlük-lərdən istifadə olunma imkanları aşkara çıxarılmışdır;
- 4.Dövlətlərarası ticarət potensialının qiymətləndirilməsi modellərinin daha səmərəliliyini tətbiq edərək, dünya dövlətləri arasında ticarət əlaqələrinin təkmilləşdirilməsi imkanları göstərilmişdir.
- 5.Ölkələrarası ticarət potensialının qiymətləndirilməsi modellərindən istifadə edərək Azərbaycanın ixrac imkanlarının daha da genişləndirilməsinin əsas istiqamətləri müəyyən edilmişdir.
- 6.Azərbaycan Respublikasının ticarət əlaqələrinin perspektivlərinə dair analitik göstəricilərdən istifadə olunmuş və bütün proseslərin yalnız keyfiyyət deyil, eyni zamanda riyazi modellər və formullardan yararlanaraq kəmiyyət xarakteristikasına da üstünlük verilmişdir.

Dissertasiyanın həcmi və strukturu. Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, nəticə, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Fəsil I. Xarici ticarət əlaqələrinin nəzəri-metodoloji əsasları

1.1. Xarici ticarət əlaqələrinə dair nəzəri baxışlar.

Beynəlxalq əmək bölgüsü və onun əsasında formalaşan beynəlxalq iqtisadi münasibətlər hər bir ölkəyə bu prosesdə istehsal xərclərinin azaltmaq, ehtiyatlara qənaət etmək, onlardan effektiv istifadə etmək, milli iqtisadi inkişafda xarici «impuls»un rolunu müəyyən etmək üçün şərait yaradır.

Qarşılıqlı faydalılıq prinsipi əsasında beynəlxalq mübadilə və xarici ticarət həm böyük, həm də kiçik ölkələrin normal inkişafının təmin edilməsində mütəsna rol oynayır.

Xarici ticarət beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin əsas və daha çox inkişaf etmiş formasıdır. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin əsas hissəsi də xarici ticarətlə bağlıdır.

Beynəlxalq ticarət nəzəriyyələrinin xeyli hissəsi, sərbəst ticarəti dəstəkləmiş və beynəlxalq ticarətin bütün iştirakçı ölkələrin xeyrinə olduğunu göstərmişlər. Belə ki, II Dünya müharibəsinin başa çatması ilə dünyanın siyasi coğrafiyasında və geosiyasətində əsaslı dəyişikliklər meydana çıxdı. Belə ki, geridə qalmış dünya ölkələrinin müstəqillik qazanma dövrü qərbin sənaye ölkələri arasında iqtisadi əməkdaşlıqların hərbi rəqabətləri geridə qoyması və iqtisadiyyat elminin yeni sahəsi, “inkişaf iqtisadiyyatının” meydana gəlməsi dövrünə təsadüf edir.

Belə ki, yeni müstəqillik əldə etmiş ölkələr dünyanın əmtəə və xidmət istehsalı və onların ticarəti sahələrindəki paylarını çoxaltmaq və inkişafa çatmaq üçün bütün imkanlarını səfərbər etdilər. Lakin on illər boyu göstərdikləri səylərdən sonra belə insanların böyük hissəsi həyatda qalmaq və yaşamaq üçün böyük çətinliklərə düçar oldular. Bu isə azad ticarətin bütün ölkələr üçün mənfəətli olmasına əsaslanan

beynəlxalq ticarət sahəsində mövcud olan klassik nəzəriyyələri tənqid etməyə başladılar. Belə nəzəriyyələrə nümunə olaraq Fridrix Listin, Prebişin, Singerin, Mirdalin bağlılıq və asılılıq nəzəriyyəsinin tərəfdarlarını misal göstərmək olar. Bu və digər iqtisadçılar sərbəst ticarət əlaqələrini tənqid edərək, belə ticarətin İnkişaf etməkdə olan ölkələrin xeyrinə olmadığını göstəriblər. Əgər beynəlxalq ticarət əlaqələrinin əsasını müqayisəli üstünlüklərə arxalanan beynəlxalq əmək bölgüsü təşkil edirsə, o zaman İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə əkinçilik və qida məhsulları istehsalı ilə məşğul olmalıdırlar. Beləliklə, bu ölkələr həmişəlik əkinçi və yoxsul qalmalıdır və yüksək effektivliyə malik olan sənaye sahəsi və bu sahədə olan yeniliklər bu ölkələrə əlçatmaz olacaq .Bu vəziyyətdə o ölkələr idxal etməkdənsə imkan daxilində daxili tələbatı ödəyən istehsala üstünlük verməlidir. Bu siyasət gələcəkdə həmin ölkələrin sənaye sahəsini də inkişaf etdirə bilər. Bütün bu tənqidləri nəzərə alaraq, həmin tənqidlərin praktiki dəstəyi tutarlı olmayıb. Belə ki, İnkişaf etməkdə olan ölkələr arasında yalnız beynəlxalq sərbəst ticarətdə iştirak edən ölkələrin iqtisadi inkişafa doğru hərəkətinə kifayət qədər sübut vardır.

“Asılılıq və bağlılıq” nəzəriyyələrinin müəlliflərinin ticarət və inkişaf sahəsində irəli sürdükləri bəzi əsas nəzəriyyələrini qısa şəkildə araşdıraraq.

Sərbəst ticarətin məhdudlaşdırılmasına yönəldilmiş nəzəriyyələrdən biri də Fridrix Listə məxsusdur. Fridrix List 1840-cı ildə “Siyasi iqtisadın milli sistemi” adlı kitabı ilə tarixi məktəbin əsasını qoydu. Onları bütün səylərindən lazımınca istifadə etməyə həvəsləndirən məsələ Almaniyanı gömrük birliyi yolu ilə yenidən birləşdirmək idi. Bu sahədə atılmış ilk addım nəticəsində Almaniyanın gömrük və ticarət birliyi yaradıldı .

Artıq Almaniya sənayeləşmək üçün tam hazır oldu və eyni zamanda List klassik məktəbin liberalist fəlsəfəsini və düşüncə tərzini tənqid etməyə başladı. O göstərdi ki, bu məktəb ümumi nəzəriyyələrlə dünyanı təhlil edir. Hərgah, hər bir tarixi quruluş özünəməxsus iqtisadi quruluş arxasınca getməlidir. Olduqca güclü

iqtisadiyyata malik və kapitalizm quruluşu sahəsində liderlərdən olan İngiltərə ölkəsi sərbəst iqtisadiyyatı və ticarəti təbliğ edirdi. Belə ki, Almaniya İngiltərənin təcrübəli və peşəkar sənayesi ilə rəqabət aparmaq gücünə malik deyildi. Elə buna görə də, Almaniya sənayesi sahibkarlarından bir qrupu rəqib ölkələrin ucuz qiymətli əmtəələrinin ölkə ərazisinə daxil olmasının qarşısını almaq və milli istehsal sahələrinin inkişafını dəstəkləmək məqsədilə gömrük tariflərinin yaradılması tələbi ilə çıxış etdi.

Fridrix Listin ideyasına əsasən hər bir xalq iqtisadi inkişafın təkamülü sahəsində beş mərhələdən keçməlidir: Vəhşilik, çobanlıq (maldarlıq), əkinçilik, əkinçilik-sənayeçilik, və sonda əkinçilik-sənayeçilik-ticarət. Sonuncu mərhələ iqtisadi mədəniyyətin ən son və ən ali pilləsidir. Listin sözlərinə əsasən bu “qarışıq iqtisadiyyat” adlandırılır və burada milli iqtisadiyyat sahəsindəki bütün fəlaiyyətlər hərtərəfli şəkildə həyata keçirilir.

Mövcud mərhələnin yaranması üçün hal-hazırki istehlakçılar nəslə sənaye istehsalı sahəsində bacarıqların əldə olunması və daha yüksəklərə qalxmaq məqsədilə böyük qabiliyyət nümayiş etdirməlidirlər. Belə ki qısa müddət ərzində ucuz əcnəbi məhsulları almaqdan üz döndərməlidirlər. Bu zaman bütün sonrakı nəsillər uzun müddət ərzində daxilə istehsal olunmuş ucuz əmtəələrdən yararlanma biləcəklər. F.Listin ideyasına görə gömrük rüsumlarının artırılmasından sonra meydana çıxacaq gündəlik həyat xərclərinin çoxalması məsələsi əlavə problemlər yaratmayacaq. Belə ki, bu məsələ müvəqqəti xarakter daşıyır və yalnız qısa müddət ərzində meydana çıxır. Lakin bunun müqabilində, uzun müddət ərzində “yeni yaradılmış sənayedən” istifadə iqtisadi bacarığı gücləndirir və dəstəkləmə siyasətini yalnız “körpə sənaye” sahələrinə aid edir. F.List eyni zamanda gömrük rüsumlarının normal ağıllı tərzdə tətbiq olunması məsələsinə də təkid edir və himayədarlıq siyasətinin yalnız “gömrük siyasəti” yolu ilə həyata keçirilməsini göstərir. Belə ki, yalnız təbii normal şəraitə malik olan sənaye sahələri dəstək siyasətinə aid olunurlar

və onların lazımı nəticələri əldə etməsindən sonra gömrük rüsumları azaldılmalıdır. Görkəmli Alman iqtisadçısı Fridrix List iqtisadi araşdırmalarında tarixi səbəblər və axtarışlar metodundan istifadə edən ilk iqtisadçı olmuşdur. Ona görə klassik nəzəriyyə və əqidələri ümumi qanunauyğunluqlara malikdirlər və ölkələrin özünəməxsus şəraitinə uyğun olaraq dəyişmişdir. O, klassiklərin əqidələrini üç sahədə tənqid atəşinə tuturdu .

a) Qlobal qayda seçib və yerli üsulları və şəraiti tanımır. Klassiklərin baxışlarının tam əksinə olaraq List onların iddiasında olduqları dünya respublikası fenomenini ölkələr arasındakə mənafeələrin ziddiyyət təşkil etməsi səbəbindən qəbul edilməz olduğunu göstərirdi. Buna görə də, İngiltərə şəraitində əldə olunmuş nəticələri bütün dünya səviyyəsində eyniləşdirmək olmaz. Göstərilənlər nəzərə alaraq Fridrix List müstəqil iqtisadi etalon kimi “xalq” etalonundan istifadə edirdi. Listi bəzən “Milli iqtisadiyyatın banisi” kimi də tanıyırlar.

b) Klassik iqtisadçılar məhsulların və malların mübadilə dəyərinin təyin olunması məsələsinə o qədər diqqət yetirirlər ki, iqtisadiyyat elmini bu çərçivə daxilində araşdırır və təhlil edirlər. Klassik iqtisadçılar müəyyən müddət ərzində hər hansı bir “xalqın” istehsal bacarığına təsir edən siyasi, tarixi və ictimai məsələlərə diqqət yetirmirlər. Listin nəzəriyyəsində isə bu fəaliyyətlərə milli mənafe baxımından yanaşmaq lazımdır. Belə ki, bəzən bir çox tacirlərin şəxsi mənafeələri milli mənafe ilə üst-üstə düşmür.

c) Pərakəndəlik və fərdiyyəçilik sahəsində göstərilən təkidlər, ictimai fəaliyyətlərin mahiyyətinin, xüsusiyyətlərinin və təsirlərinin nəzərə alınmamasını tələb edir. Yəni dünya ictimaiyyətində yaşayan şəxslər arasında sərbəst mübadilə və ticarət ictimai deyil, xüsusi və şəxsi mənafeələrə xidmət edə bilər. Çox vaxt bu qruplar müxtəlif ölkələrdən ibarət olur.

F.List eyni sənaye gücünə və mədəni inkişafa malik ölkələr arasında ticarət əlaqələrindən yaranan mənfəətlərin mövcudluğunu təsdiq edirdi, amma digər

tərəflərdən birinin sənaye, ticarət, kənd təsərrüfatı, gəmiçilik və sair baxımdan geridə qaldığı zaman, ilk olaraq inkişafdan geridə qalan ölkə öz istehsal və texnologiya gücünü rəqabət apara biləcəyi həddə qədər inkişaf etdirməlidir. Bundan sonra başqa ölkələrlə rəqabət meydanına daxil olmalıdır.

Tədqiqatlar göstərir ki, List sərbəst ticarətin tərəfdarlarındanır və sənayenin inkişafı üçün dəstəkləyici siyasətlərin nəzərdə tutulması məsələsini meydana çıxarmağına baxmayaraq, bunun kənd təsərrüfatı məhsulları üçün əlverişli olmamasını bildirmişdir. Gəlirlərin artması və tələbatın çoxalması yolu ilə sənayenin inkişaf etdirilməsi, daha çox kənd təsərrüfatı sahəsinin xeyrinə olacaqdır. Bu səbəbdən də, Listin fikrincə bu iki sahə bir-birindən asılıdır.

Listə görə kənd təsərrüfatı məhsulları yolu ilə iqtisadi fəaliyyətlərini yürüdən hər bir ölkə çox vaxt bəzi iqtisadi uğursuzluqlarla üzləşəcəkdir. Ölkə əhalisinin çoxalacağı təqdirdə kənd təsərrüfatı fəaliyyətləri tək başına lazımi dərəcədə yeni iş yerləri ilə təmin problemini həll edə bilməyəcəkdir. Bu isə sonda iqtisadiyyatını kənd təsərrüfatı üzərində qurulduğuna görə böhranla rastlaşacaq.

Qeyt etmək lazımdır ki, List öz zamanına görə realist iqtisadçı olmuşdur. List, diqqətini nəzəri məsələlərdən daha çox əməli məsələlərə yönəltdirmişdir. Sənaye inqilabının meydana çıxması və sənaye sahələrinin çiçəklənməsi ticarət sahəsindəki rəqabətin güclənməsi və məhsulların maya dəyərinin azalması ilə nəticələnməsi məsələsi onu yeni sənayenin dəstəklənməsi, istehsal sahəsindəki yeniliklərdən istifadə etməklə istehsal səmərəliliyinin yüksəldilməsi və sərbəst ticarətin yalnız ticarət aparan ölkələr arasında istehsal gücü baxımından bərabərliyin əldə olunmasından sonra həyata keçirilməsi siyasətini yürütməsinə məcbur oldu. Sərbəst ticarət məsələsini tənqid edən başqa tənqidçilər əsasən başqa yollardan istifadə etməyə üstünlük verirdilər. Bir qrup iqtisadçılar əsasən ticarət sürətinin pisləşməsi və xarici ticarətə daxil olmaqdan əmələ gələn ziyanlar və əsasən də, inkişaf etmiş ölkələr ilə geridə qalmış ölkələr arasında ticarət əlaqələrinin qadağan edilməsi

məsələlərini irəli sürüdürlər. Bu qrup iqtisadçıların fikrincə inkişaf etmiş ölkələrlə inkişaf etməmiş ölkələr arasında ticarətə qadağa qoymalarının əsas səbəbi inkişaf etməkdə olan və inkişaf etməmiş ölkələrin təbii sərvətlərinin və mənafeələrinin inkişaf etmiş ölkələrə axınının qarşısını almaq idi.

Beləliklə, Fredrik List Adam Smit və onun davamçılarının sərbəst ticarəti dəstəkləyən fikirlərinin yalnız uzaq gələcəkdə əlverişli ola biləcəyini hökm edir. Listə görə, indiki şəraitdə inkişaf etməkdə olan ölkələr gömrük tarifləri və idxal qadağaları vasitəsi ilə öz istehsal köklərini gücləndirməlidirlər

Sərbəst ticarətə qarşı yönəldilmiş nəzəriyyələrdən biri də Raul Prebişə aiddir. Bu Argentinəli iqtisadçı inkişaf etmiş sənaye ölkələri və inkişaf etməkdə olan ölkələrin beynəlxalq əlaqələrinə diqqət yetirməklə yanaşı “mərkəz-ətraf” (və ya “mərkəz-periferiya”) quruluşunu göstərmişdir. Prebiş inkişaf etməkdə olan ölkələrin inkişaf etmiş ölkələrlə ticarətinin onsuz da pis olan vəziyyətin daha da pisləşməsinə səbəb olmasını göstərirdi. Sərbəst ticarət bazarlarının mövcudluğuna baxmayaraq, inhisarçılıq ünsürlərinin olması səbəbindən bu ölkələr arasında ticarət əlaqələrinin olması inkişaf etməmiş və yoxsul ölkələrin xeyrinə deyildir. Texniki inkişafın inkişaf etmiş ölkələrin inhisarçılığında olması dünyanın sənaye ölkələrində istehsal olunmuş əmtəələrin qiymətlərinin artmasına və bunun müqabilində həmin ölkələrin gəlirlərinin də artmasına səbəb olur. Başqa tərəfdən, texniki inkişaf xammal məhsullardan və mənbələrdən istifadənin azalması, bu da öz növbəsində xammal məhsulların qiymətinin azalması və bu sahədə fəaliyyət göstərən ölkələrin ətraf ölkələrinin- gəlirlərinin aşağı düşməsi ilə nəticələnir. Halbuki, bu ölkələrdə çalışan işçilərin gündəlik gəlirləri artmır, əksinə onların ixrac etdikləri əmtəələrin qiyməti aşağı düşür və yaxud çox zəif şəkildə yuxarı qalxmağa başlayır. Amma, mərkəz ölkələri də texniki inkişaf gəlirlərini artması və qiymətlərin çoxalması ilə nəticələnir. Beləliklə də, texniki inkişafa lazım olan maliyyə və fikir mənbələri ətraf ölkələrdən mərkəz ölkələrə axır.

Tədqiqatlara əsasən texnologiyanın mərkəzi ölkələrdən digər ölkələrə köçürülməsi yalnız inkişaf etmiş ölkələri xammalla təmin etmək məqsədilə və inkişaf etməmiş ölkələrdəki xammalı inkişaf etmiş ölkələrə göndərilməsi məqsədi daşıyır. Texnologiyanın inkişaf etmiş - mərkəz ölkələrdən inkişaf etməmiş – digər ölkələrə göndərilməsi bu ölkələrin digər fəaliyyət sahələrinə müsbət təsir göstərə bilməmişdir. Digər ölkələrdə ixracat işləri böyük məhdudiyyətlərlə qarşılaşmışdı. Belə ki, mərkəz ölkələrdə kənd təsərrüfatı əmtələri sahəsində mövcud olan tələbatın məhdud olması və xammalın ixracatını artırmaq imkanı olduqca aşağı idi. Bu isə mərkəz ölkələrdə xammal tələbatının elastik olmaması və həmin ölkələrdə ticarətə dəstək siyasətinin yürüdülməsindən xəbər verir .

Prebişin fikrincə inkişaf etmiş ölkələr dünya ticarəti prosesində iki cəhətdən mənfəət əldə edirlər:

1)Xammal və kənd təsərrüfatı məhsullarının qabaqcıl texnologiyalarla istehsalı nəticəsində onların qiymət-lərinin aşağı salınması ilə

2)Yüksək texnologiyalı sənaye əmtələri üzrə oliqopolik üstünlüyə malik olma nəticəsində bu əmtələrin qiymətlərinin artırılması nəticəsində əldə olunan böyük gəlirlər. Göstərilən faktlar inkişaf etməmiş ölkələr üçün hər iki cəhətdən zərərdən başqa birşey deyildir.

Nəhayət də, Prebiş İEOÖ-in ticarət əlaqələrinin zəifləməsinin və aşağı düşməsinin qarşısını almaq üçün həmin ölkələrin sənaye sahələrini gücləndirməklə ticarət əlaqələrinin gedişatını dəyişdirmələri ideyasını irəli sürdü. List, strateji baxımdan daxilində idxalatı əvəz edə biləcək sənayeləşmənin ticarət sahəsinin dəstəkləyəcəyi və himayə edəcəyi təqdirdə mümkün olduğunu göstərmişdir.

İqtisadçı Singer nisbətən başqa yolla getmişdir. Apardığı araşdırmalardan sonra oxşar nəticələr əldə etməsinə baxmayaraq, o ən başlıca səbəbin bu inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadi-ictimai və mədəni strukturlarında

olan kəskin ixtilafların və fikir ayrılıqlarının mövcudluğu ilə əlaqələndirməyə çalışmışdır.

İqtisadçı Singer ticarət şəraitinin zəifləməsi sahəsində öz yeni yanaşmasını irəli sürdü və dünyanın inkişaf etmiş sənaye ölkələri ilə inkişaf etməkdə olan ölkələrin quruluşlarındakı fərqlərin mövcudluğu məsələsini vurğulayaraq, emal məhsulları ilə müqayisədə xammal qiymətinin aşağı düşməsinə həmin qrup ölkələrin qurumlar, quruluşlar və bazarlar arasında olan fərq və ixtilaflarla əlaqələndirdi. O inkişaf etmiş sənaye ölkələri ilə inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında ticarət və investisiyadan əldə olunan mənfəətlər qeyri-bərabər şəkildə bölüşdürülür. və Buna görə də daxili bazarların İnkişaf etmiş ölkələrin şirkətlərinə açılması üçüncü dünya ölkələrində artım sürətini azaltmış və onların inkişafını ləngitmişdir.

Singerin araşdırmalarına görə 1949-1973-cü illərdə xammal ticarəti şəraitində enmələr müşahidə olunmuş və xammal ixracatı ilə məşğul olan ölkələrin ziyana düşməsi ilə nəticələnmişdir. Bu tarixdən sonra neft müstəsna olmaqla digər xammal sahəsində qiymət azalması 1982-ci ilədək davam etmişdir. Buda inkişaf etmiş sənaye ölkələri ilə inkişaf etməmiş ölkələri arasındakı əlaqələrin nəticəsidir.

O, inkişaf etməkdə olan ölkələrin ticarət şəraitinin azalması tempini 3 əsas amillə açıqlamışdır:

- 1) III dünya ölkələrinin ixrac etdiyi xammalların ümumi dəyər göstəricisinin inkişaf etmiş sənaye ölkələrinin ixrac etdiyi oxşar əmtəələrinin qiyməti ilə müqayisədə aşağı düşməsi.
- 2) III dünya ölkələrinin sənaye sahəsində istehsal etdiyi əmtəələrin ümumi dəyərinin inkişaf etmiş sənaye ölkələrinin istehsal etdiyi əmtəələrə müqayisədə aşağı düşməsi.
- 3) III dünya ölkələrində istehsal olunmuş əmtəələrin az hissəsi və bütün xammalların çox hissəsi bu ölkələrin ixracatı sahəsində böyük rol oynayır. Belə ki, sənaye əmtəələrinin dəyər göstəricisi xammalın dəyər göstəricisindən daha çoxdur.

İqtisadçılardan Singer ticarət mənfəətlərinin paylanması və bölüşdürülməsi sahəsində də özünəməxsus tədqiqatlar aparmışdır. Singərə görə mövcud quruluş və qurumlar çərçivəsində ticarət sahəsindəki uzunmüddətli dinamik təsirlər ticarətdə olan iki tərəfdən biri üçün mənfəət nəticələr əmələ gətirə bilər. Bu baxımdan ticarət mənfəətlərinin bərabər şəkildə paylanılmayacağı vaxtadək ticarət əlaqələrinin kəsilməsi faydalı addım olacaqdır. Buna görə də, Singer yeni sənaye sahələrinin yaradılması və idxalı əvəz edə biləcək siyasətlərin irəli sürülməsini göstərir.

İsveç alimi Q.Mirdal III dünya ölkələrinin inkişafdan geri qalmasının əsas səbəbini “xarici amillərdə” axtarır. O, hamı tərəfindən qəbul olunan beynəlxalq ticarət nəzəriyyələrinin əsas tənqidçilərindən biri hesab edilir. Bunu O, “İnkişaf qütbləri və genişlənmənin təsirləri” termini ilə bəyan etmişdir. Q.Mirdal göstərir ki, xarici ticarət təkbaşına bərabərlik yarada bilən amil ola bilməz. Belə ki, böyük bazarlara çıxmaq o qədər də asan iş hesab edilmir. Dünyanın sənaye ölkələri malik olduqları sənaye sahələrinə görə yalnız “liderlik” rolunu oynayırlar, onlar miqyas baxımından da xüsusi üstünlüklərə malikdirlər. Burada inkişaf etməmiş III dünya ölkələrinin sənaye sahələrinin dövlətin himayəsinə və dəstək siyasətinə böyük ehtiyacı vardır. Beynəlxalq ticarət sənayenin inkişafı üçün lazımı stimulyat yaratmamışdır və inkişafı zəif olan ölkələri yalnız xammal və qeyri-peşəkar işçilər tərəfindən istehsal olunan əmtəələri istehsal etməklə kifayətlənməyə məcburdurlar. İEO-lərin idxalatı məhdudlaşdırma və ixracata dəstək siyasətləri İE və İEEO-lərin ixracatına böyük maneələr yaradır. Dünya bazarlarının məhdud olması inkişaf etməmiş üçüncü dünya ölkələrinin əhalisinin böyük hissəsinin (bəzi hallarda burada çalışanlar ölkədəki işçi qüvvəsinin 65-70%-ni təşkil edir) məşğul olduğu kənd təsərrüfatı əmtəələrinin ixracında meydana çıxan problemləri daha da çoxaldır. Sənaye əmtəələrinin və digər emal məhsullarının qiymətinin kəskin şəkildə artması və bunun sayəsində kənd təsərrüfatı və xammal məhsullarının qiymətlərinin nisbətən aşağı sürətlə artması iqtisadi bərabərsizliyin daha da çoxalmasına səbəb

olur. Kənd təsərrüfatı məhsulları və xammala olan tələbatın daha aşağı sürətlə artması baxımından belə məhsul ixracatı ilə məşğul olan ölkələrdə yeni iş yerlərinin açılması və əhalinin əksər hissəsinin işlə təmin olması üçün bir çox problemlər yaradır.

Nəhayət Mürdal sərbəst ticarət bazarında mövcud olan qüvvələri yoxsul üçüncü dünya ölkələrinin inkişafının qarşısını alan amil kimi qiymətləndirir. Belə ki, xarici ticarətdə daha böyük azadlıqların verilməsinin inkişaf etməkdə olan ölkələrin zərərinə olduğunu bildirir.

Mürdala görə çıxış yolu bunlardır:

A) İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə inkişafın və tərəqqinin yeni mərhələlərinə qədəm qoyulması üçün burada himayədar siyasət aparılmalıdır. Fikrincə açıq ticarətin klassik əsasları həqiqəti bəyan etmək üçün adekvat olmayan və gerçəkliliklə uyğunlaşmayan yanaşmadır.

Tədqiqatlarında Qunder Frankın bu sahədə irəli sürdüyü ideya ondan ibarətdir ki, periferiya ölkələrində tərəqqinin qarşısını alan əsas səbəblərdən biri də investisiya və onun tarixi inkişafı sahəsində mövcud olan ziddiyyətlərdir. Periferiya ölkələrində təbii olan əlavə dəyərlər (məsələn yerli xammal əsasında emal sənayelərinin inkişafı) beynəlxalq ticarət yolu ilə mərkəz ölkələrinə transfer olunur və bu ölkələrin daha güclü inkişaf etməsi üçün münbit şərait yaradır.

Görkəmli iqtisadçı Maykl Todaro bu sahədə araşdırmalar və dəyərləndirmələr apararaq, olduqca maraqlı nəticələr əldə etmişdir. Maykl Todaro klassik təhlillərin ən əsas metodlarını inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən metodlar daxilində aşağıdakı nəticələrə gəlmişdir:

1. Beynəlxalq ticarətin inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadi tərəqqisinə, onların quruluş və xüsusiyyətlərinə göstərdiyi təsir nədən ibarətdir? Yəni, klassik “Ticarət tərəqqinin mühərrikidir!” fikri ilə əlaqədar fikirdir.

2. Ticarət bir ölkənin, ölkələrin və ölkələr toplusunun gəlirləri və sərvətlərinin paylaşdırılması modelini necə dəyişdirə bilər?
3. Ticarət ölkənin daxili və beynəlxalq iqtisadi gücünü stabilləşdirmək üçün əlverişli çıxış yoludur, yoxsa bu stabilliyi daha da poza bilər? 4) Ticarət hansı şəraitdə İEÖ-ləri tərəqqi və inkişaf sahəsindəki məqsədlərinə çatdırır?
4. İEÖ-lər çıxardıqları qərarlar və yürütdükləri siyasətlərlə ticarətin həcminə təsir edə bilərmi?
5. İEÖ-lərin xarici siyasəti (yəni ticarətin daha da sərbəst buraxılması, xarici investisiyaların və insan resurslarının artması, düşüncə formalarının və texnologiyanın inkişaf etdirilməsi və sair) qəbul etməlidirlər, yoxsa bütün fəaliyyətlərini daxili siyasət üzərində qurmalıdır?
6. Tərəqqi və inkişafa rəqib bilinən bu strateji sahələr üçün uyğun gələn və uyğun gəlməyən səbəblər hansılardır?

Belə ki, İEÖ-in hər birinin özünəməxsus iqtisadiyyatlarını nəzərə alsaq, bu suallara verilən cavablar da eyni ola bilməz. Tədqiqatlara əsasən xarici ticarətin əsasları ölkələrin mənbələrinin növ və kəmiyyət baxımından, iqtisadi-ictimai-siyasi qurumların gücü, inkişaf və tərəqqi nöqtəyi-nəzərindən bir-birindən fərqlidir.

Sərbəst ticarət tərəfdarları irəli sürülmüş suallara cavabları aşağıdakı formada qəbul edirlər:

1. Xarici ticarət iqtisadi inkişafın ən mühüm mühərriklərindən biri hesab olunur və ölkələrin istehlak tutumunun və bacarığının güclənməsinə səbəb olur. Sərbəst ticarət dünyadakı istehsal səviyyəsini artırır, az tapılan mənbələrə və İEÖ-lərin inkişaf prosesindən geri qalmaması üçün lazımi əmtəələrin beynəlxalq bazarına daha rahat çatmaq məsələsini asanlaşdırır.
2. Xarici ticarət istehsal amillərinin qiymətini sabitləşdirmək, ticarətlə məşğul olan ölkələrin həqiqi gəlirlərinin artırılması, bütün ölkələrin və beynəlxalq mənbələrin sərvətlərindən effektiv formada istifadəni, beynəlxalq və ölkədaxili ticarət

sahəsində sabitliyin əldə olunmasını tələb edir. Bu zaman ticarətin nəticəsi olaraq əhalisinin çox faizi sırası işçi və fəhlə olan ölkələrdə əmək haqlarının artması və işçi qüvvəsi az olan ölkələrdə əmək haqlarının azalması baş verəcəkdir.

3.Xarici ticarət ölkələrin iqtisadiyyatının bəzi sahələrini gücləndirmək yolu ilə həmin ölkələrin yeni inkişaf mərhələlərinə daxil olması üçün imkan yaradır. Bu vəziyyət ölkələrin istər işçilərin işləmək gücünün çox olmasını və istərsə də, geniş istehsal bacarıqlarına malik olmalarını nəzərə almadan yeni inkişaf mərhələ-sinin yaranması üçün müsbət şərait yaradır.

4.Sərbəst ticarət nəticəsində beynəlxalq qiymətlər və istehsal xərcləri eyni şəkildə tənzimlənir ki, ticarətdə iştirak edən ölkələrin əhalisinin milli rifahında vəziyyət ən yüksək həddə çatır. Dünya ölkələri bu sahədə nisbilik prinsip-lərindən yararlanmalıdırlar. Belə ki bu iki yoldan istifadə etməlidirlər.

5.Dünyada inkişaf və tərəqqi göstəricisinin yüksəldilməsi üçün beynəlxalq və xarici siyasətin yürüdülməsi zərurətinin vacibliyini göstərmək lazımdır. Belə ki, ölkədaxili güclə kifayətlənmək və kənara çəkilərək ehtiyac-sızlığını nümayiş etdirmək iqtisadi baxımdan beynəlxalq sərbəst ticarətdəki iştirakla müqayisədə daha aşağı yerli rifaha çatma problemini yaradır.

Tədqiqatlara əsasən beynəlxalq ticarətdən əldə olunmuş mənfəətlərin və gəlirlərin böyük hissəsi qeyri-bərabər şəkildə dünyanın inkişaf etmiş ölkələri mənimsəyir.Yoxsul III dünya ölkələrində qeyri-bərabər şəkildə ölkənin varlı təbəqəsi ilə yoxsul təbəqəsinin arasında bölüşdürülür. Bununla da, dünya quruluşunda kəskin iqtisadi və ictimai bərabərsizliklər və ayrışmışlıq vardır. Mövcud ayrışmışlıqların meydana çıxdığı zamanda isə bəzi inkişaf etmiş varlı ölkələr və transmilli şirkətlər dünyada mövcud olan sərvətlərin əsas hissəsini əllərində cəmləyirlər. İE III dünya ölkələri keçmişdə dünyanın inkişaf etmiş sənaye ölkələri ilə düzgün aparılmamış ticarətə və iqtisadi müamələlərə görə az mənfəət

əldə etmişlər. Bəzi hallarda isə inkişaf etməmiş üçüncü dünya ölkələri belə iqtisadi əlaqələrdə külli miqdarda ziyan görmüşlər.

Belə ki, İnkişaf etməkdə olan ölkələrin inkişaf və tərəqqi yolunda nəticələr əldə etmək məqsədilə ticarət sahəsindən istifadə etmələri onların İE dünya ölkələrindən böyük ticarət güzəştləri əldə etmək bacarığından, mövcud mənbələrindən məqsədəuyğun şəkildə istifadə etmək gücündən, insan resurslarından düzgün və düşünülmüş şəkildə istifadə etməkdən asılıdır.

Müasir qloballaşma şəraitində dünyanın kiçik və ehtiyacı ölkələrinin əksəriyyəti üçün öz sərhədlərini xarici aləmin və digər dünya ölkələrinin üzünə bağlamaqla ticarətə qadağa strategiyasını yürütmələri müsbət ola bilməz. Belə ölkələrin özünü təmin etmək üçün lazımi bazarı və ehtiyatları mövcud deyildir və bundan əlavə, xarici ölkələrdən idxal olunan əmtəələrə böyük ehtiyacları var. Belə ki, aclıq qorxusu olmayan ölkələr üçün ticarət yalnız ölkə üçün ehtiyac duyulan sahələrdə, o cümlədən ölkədə az tapılan ehtiyatlar və texnologiyalar sahəsində olmalıdır.

Qey etmək lazımdır ki, ticarətin ölkə daxili və ölkə xarici sahəsindəki strategiyası bir çox ölkələrin və xüsusən də, inkişaf etməmiş III dünya ölkələrinin inkişaf və tərəqqi sahəsindəki alimlərinin ümumi nəzərləri daxili ehtiyatlar çərçivəsində fəaliyyət göstərməkdən ibarətdir. Şübhəsiz ki inkişaf etməkdə olan dünya ölkələri xarici aləmlə olan əlaqələrini və digər ölkələrlə apardıqları ticarət siyasətlərini təkmilləşdirilməlidirlər. İnkişaf etməkdə olan dünya ölkələri həmçinin digər xarici ölkələrlə qurduqları iqtisadi əlaqələrini genişləndirməlidirlər. Siyasi-ictimai maneələrin mövcud olmamasını fərz etsək belə bir nəticəyə çatmaq olar ki, təxminən eyni iqtisadi inkişaf sürətinə malik olan inkişaf etməmiş III dünya ölkələrinin öz aralarında ticarət əlaqələri qurmaları dünyanın başqa ölkələri ilə ayrıca ticarət münasibətləri qurmaq üçün ən əlverişli yol hesab edilir.

1.2. Müasir şəraitdə xarici ticarət əlaqələrinin iqtisadi inkişafda rolunun artması

Dünya ölkələrində İqtisadi inkişaf səviyyələrinin fərqli olmasına baxmayaraq, iqtisadi inkişaf bütün ölkələrin qarşısına qoyduğu əsas məqsəddir. Bu isə iqtisadi inkişafın verdiyi töhfələrlə bağlıdır. İnkişaf təkcə maddi rifah və gəlirlərin artımı deyil, həm də insanların qeyri-maddi həyatını da əks etdirir. Bu məsələ daima iqtisadçıları düşündürüb.

Dünyada aparılmış elmi tədqiqatlarının böyük hissəsi elə bu sualı cavablandırmağa həsr olunub. Bu tədqiqatlar keçən əsrin 80-cı illərində intensiv xarakter daşıyıb və endogen inkişaf modelinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu modeldə iqtisadiyyatda gedən proseslər, o cümlədən «təhsil», «elm və peşəkarlıq», «tədqiqat», «xarici ticarət» və s. iqtisadi inkişafın amili hesab olunur. Bu model kapital və işçi qüvvəsinin əhəmiyyətini nəzərə almır, lakin, bu amillərlə yanaşı, iqtisadi inkişaf üçün digər amillər də zəruridir. Mövcud yeni iqtisadi modellərdə ticarət əlaqələrinin genişlənməsi, insan kapitalının inkişafı, məhsuldarlığın artması və dövlətin səmərəli siyasətləri davamlı inkişaf üçün vacib amil sayılır. Belə ki, yeni tədqiqatların nəticəsinə əsasən, davamlı inkişaf prosesinin yaranması üçün istehsal amilləri ilə yanaşı, adı çəkilən amillərin də olması vacib sayılır. Adı çəkilən amillərin içində xarici ticarət mühüm yer tutur.

Mövcud iqtisadiyyata dair ədəbiyyatlarda beynəlxalq ticarətlə inkişaf arasında qarşılıqlı dialektik vəhdətin mövcud olması məsələsi xüsusi olaraq göstərilir. İqtisadi inkişafın beynəlxalq ticarətə göstərdiyi təsir iki istiqamətdən öyrənilir:

- 1.İqtisadi inkişafın mübadilə (ticarət) şərtlərinə göstərdiyi təsir.
- 2.İqtisadi inkişafın beynəlxalq ticarətə təsir yolu ilə iqtisadi asayişə göstərdiyi təsir.

Son dövrdə iqtisadi inkişafın beynəlxalq ticarətə göstərdiyi təsirlərin nəzəri baxımdan araşdırılması üçün belə bir fərziyyə irəli sürülür ki, hər bir ölkə öz-

özlüyündə müəyyən bir dəyişməz istehsal qabiliyyəti və texnologiyaya malikdir. Belə ki, hər bir ölkə müəyyən və dəyişməz əhali mentalitetinə malikdir. Belə ki, əgər hər hansı ölkənin bacarıq və potensialı istehsal amilləri tərəfindən dəyişikliyə uğrayarsa və ya texnologiya təkmilləşərsə, həmin dəyişiklik ölkənin istehsal imkanlarının dəyişməsinə səbəb olur. Bütün bunlar isə ölkənin ticarət əlaqələri və onun həcminə təsir göstərə bilər. Burada bu dəyişiklik nəticəsində ticarət əlaqələrinin və ticarətin həcmnin hansı dərəcədə və hansı istiqamətdə dəyişməsi həmin dəyişikliyin həcmi və növündən asılıdır.

Qeyd etmək vacibdir ki, ticarət iqtisadi inkişafa müsbət təsir göstərir. Ticarətin iqtisadi inkişafa göstərdiyi təsirlərin nəzəri cəhəti inkişafın ticarətə göstərdiyi təsirinin nəzəri cəhətilə müqayisədə daha az öyrənilmiş və məsələ ilə bağlı ortaya qoyulmuş yanaşmalar ümumi xarakter daşıyır. Beynəlxalq ticarətin, iqtisadi inkişafa göstərdiyi təsirləri üç istiqamətdən:

- a) istehsal amillərinin əldə olması;
- b) bazarların genişlənməsi;
- c) resursların yenidən ixtisaslaşdırılması cəhətdən araşdırılması.

Tədqiqatlara əsasən istehsal amillərinin beynəlxalq ticarətə təsirlərinin təhlilindən iki əsas strategiya ortaya çıxır:

I) Beynəlxalq ticarət ölkələr arasında mümkün olan istehsal amillərinin qiymətlərindəki fərqləri aradan qaldırmağa meyillidir. Belə ki, sərbəst beynəlxalq ticarət istehsal amillərinin və onların qiymətlərinin beynəlxalq səviyyədə dinamikləşməsinin tam səlahiyyətli nümayəndəsi kimi özünü biruzə verir.

II) Beynəlxalq ticarət, ölkələr arasındakı mövcud daxili istehsal amillərinin nisbətini artırır. Belə ki, beynəlxalq ticarətin nəticəsində bol istehsal amili nisbətən yüksələrək daha da artır.

Yuxarıda göstərilən birinci ideya, istehsal amillərinin beynəlxalq dinamikliyinə, ikinci ideya isə bir ölkənin daxili istehsal amillərinin həcmnin

dəyişməsinə aid edilir. İstehsal amilinin həcmində baş vermiş son dəyişikliklər beynəlxalq ticarətin nəticəsi olaraq, onun qiymətindəki fərqlərdən irəli gəlir. İstehsal amillərinin qiymətlərinin dəyişməsi, paralel olaraq belə bir məqama səbəb olur ki, bu da ölkə daxilində gəlirlərin bölüşdürülməsində baş verən dəyişikliklərdən ibarətdir. Beynəlxalq ticarət nəticəsində istehsal amillərinin bəzilərinin gəliri artır və bəzilərininki isə azalır. Bir fikri də göstərmək vacibdir ki, ticarətin milli iqtisadi inkişafa təsir səviyyəsi, ölkə iqtisadiyyatının xarici ticarətdən asılılıq dərəcəsi ilə müəyyənləşir.

Beynəlxalq ticarətin inkişafı ölkə bazarlarını dünya iqtisadiyyatının üzünə geniş açır, rəqabət artır və bunun nəticəsində daxili istehsalçılar ölkənin potensialları və mövcud ehtiyatlarından səmərəli istifadə edir, iqtisadiyyatın məhsuldarlığı artır. Bundan əlavə ticarət əlaqələrinin inkişafı ölkə iqtisadiyyatında xarici texnologiyaların rolunu da artırır. Yeni texnologiyalardan, innovasiyalardan istifadə nəticəsində ölkədaxili şirkətlərin məhsuldarlığı artır və bu, sonda ölkə iqtisadiyyatının inkişafına səbəb olur.

Beynəlxalq ticarətin iqtisadi inkişafda oynadığı rolunu göstərən ilk iqtisadi məktəb merkantilizm məktəbidir. Merkantilistlərə görə, ölkənin ixracının artması iqtisadiyyatın inkişafı və çiçəklənməsinin mühüm amilidir.

Merkantilistlərdən sonra, klassik iqtisadçı Adam Smit beynəlxalq əmək bölgüsü və mütləq üstünlük üsullarına inanaraq, bir ölkənin ticarət əlaqələrindən əldə etdiyi mənfəəti tərəfdaş ölkənin zərər çəkməsi kimi qəbul etmirdi. Həyata keçirilən ticarət əlaqələrindən hər iki ölkənin mənfəət əldə edə biləcəyini göstərirdi. Klassiklər bu mənfəəti göstərmək üçün yalnız əmək xərci amilini nəzərə alırdılar. Klassiklərin tədqiqatlarına əsasən, xarici ticarətin inkişafı işçi qüvvəsi və kapital resurslarının məhsuldarlığını və onlardan səmərəli istifadəni yaxşılaşdırır və bu, daxili bazarların böyüməsi ilə nəticələnir.

İqtisadçılar məktəbinin nümayəndələri Neoklassiklər ticarət əlaqələrinin iqtisadi artıma olan təsirini geniş tətqiq ediblər.Xüsusi olaraq Alfred Marşallın tədqiqatlarında ticarətin əhəmiyyətinə xüsusi diqqət yetirilir. Balasa, Kvan Badinger və Tondl kimi görkəmli iqtisadçılar iqtisadi inkişafda xarici ticarətin rolunu araşdıraraq, onu inkişafın mühərriki adlandırmışdılar. İstehsal amillərinin məhsuldarlığı, iqtisadi ehtiyatların səmərəli istifadəsi, texnologiyaların və aralıq məhsulların daxili bazarlara nüfuz etməsi, istehlak bazarlarının böyüməsindən əldə edilən səmərə, daxili rəqabətin artımı, innovasiya mühitinin yaranması, bu iqtisadçıların idayasında xarici ticarətin yaratdığı səmərələrdən hesab edilir.

Xarici ticarətin texnologiya dəyişmələrində mühüm rolu var. Belə ki, İnkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatının effektivliyini artmasına yardım edir. Beynəlxalq ticarət müxtəlif mexanizmlərlə yeni texnologiyaları tətbiq etməyi tələb edir. İxrac vasitəsi ilə xarici nümayəndəliklərlə əlaqələri genişləndirmək və xarici texnologiyalar haqda bilikləri artırmaq mümkündür. İdxal isə xaricdə istehsal olan əmtəələrlə, onların istehsal texnologiyaları ilə tanış olmağa və həmin əmtəələrdən istehsal etməyə imkan yaradır. Buna görə baxımdan hər sahədə texnologiya transferi, istehsal amillərinin effektivliyi və iqtisadi artımın səviyyəsi həmin sahənin xarici ticarət həcmindən asılıdır. Bundan başqa xarici ticarət imkan verir ki, bir sahənin effektivliyi sahələr arasında istehsal amillərinin hərəkəti vasitəsi ilə digər sahələrinə də effektivliyinə səbəb olsun. İdxal bu əmtəələrin istehsalında istifadə olunan texnologiyalara əlavə bazarlar tapmağı tələb edir .

Xarici ticarət sahibkarlar və ticarətlə məşğul olanlar arasında geniş və əlverişli informasiya şəbəkəsi yaradaraq, iqtisadi ehtiyatlardan səmərəli istifadə və insanların rifahının artmasına imkan yaradır. Buna oxşar vəziyyət qabaqcıl iqtisadi sistemlərdə də yaranıb. İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə rəqabətin intensivləşməsi ehtiyatlardan səmərəli istifadə etmək imkanını artırmış və insanların həyat səviyyəsini xeyli yüksəltmişdir. Xarici ticarət sahələr arasında ehtiyatların

bölüşdürməsi nisbətini (dotasiya) dəyişdirir və ehtiyatları az səmərəli sahədən çox effektiv sahəyə yönəldir.

Beynəlxalq ticarətin inkişaf etməsi hökumət və iş adamlarını yeni iqtisadi menecment metodları ilə tanış edir. Bundan başqa qabaqcıl texnologiyalardan istifadə etməyə sövq edir. Ticarət olmayan vaxtın yaddan çıxmış imkanlar ticarət inkişaf edəndən sonra iqtisadi inkişafın əsas amillərinə çevrilir.

Tədqiqatlara görə ixracın və idxalın birgə inkişaf etdiyi halda iqtisadi inkişafa zəmin yaradılır. Belə ki, idxal daxili iqtisadiyyatda rəqabət mühiti yaradır. Bu rəqabət mühiti isə ölkə daxilində istehsal olunan əmtəələrin həm keyfiyyətinin artmasına, həm də onlara çəkilən xərclərin azalması və qiymətlərin aşağı düşməsinə gətirib çıxarır. Ölkə daxilində mövcud olmayan və ya az olan investisiya və aralıq əmtəələrin ölkəyə idxalı, istehsalçıların daxili və xarici bazarlarda gücünü artırır. Sonda ölkə iqtisadiyyatını çox və çeşidli əmtəələrin istehsalına sövq edir. Sonda, ölkə xarici ticarətdə fəal iştirak edir, istehsal amillərinin effektivliyini artırır və nəticədə, iqtisadi inkişafı şərtləndirir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ixracdan əldə olunan gəlirlər isə ölkənin istehsal imkanlarından kənarada olan əmtəələri idxal etməyə imkan yaradır. Ehtiyatlar və imkanlar yüksək səmərəliliyə malik olan sahələrə axır, istehsal metodları dəyişir və bütün iqtisadiyyatın effektivliyi artır. Nəticədə dünya istehsalı maksimum səviyyəyə yüksəlmək imkanı tapır. Sonda, ixracatın inkişafı iş yerləri və gəlirləri artırmaqla qabaqcıl texnologiyalardan bəhrələnmək, ehtiyatların sahələr arasında səmərəli bölüşdürülməsi və əmtəələrin istehsalında rəqabətin artımı vasitəsi ilə bütün istehsal amillərinin effektivliyi artırır və yüksək iqtisadi artıma nail olmağa şərait yaradır.

Xarici ticarətin iqtisadi inkişafa göstərdiyi müsbət təsirini müdafiə edən ideyalarla yanaşı, bu məsələyə tənqidlə yanaşan fikirlər də vardır. Belə ki, ilkin ixracat üçün qlobal tələbatın məhdud inkişafı, İEEO-də ilkin məhsullarla bağlı ticarət əlaqələrinin pisləşməsi, az inkişaf etmiş ölkələrin sənaye və kənd təsərrüfatı

əmtələrinin ixracına qarşı yeni cərəyanın yaranması, ticarətdən irəli gələn «ikili iqtisadiyyatın» yaranması və s. kimi məsələlər beynəlxalq ticarətin mənfi cəhətləri göstərir. Burada mühüm məsələlərdən biri də budur ki, son üç onillik ərzində ölkələr arasında ticarət əlaqələrinin genişləndiyi və dünyanın global bir kəndə çevrildiyi bir vaxtda, iqtisadi inkişaf və xarici ticarət arasında müsbət əlaqə tərəfdarlarının sayı şiddətli şəkildə artmaqda və onun əksinə olan idəyaların sayı da get-gedə azalır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Adam Smit (1776) tərəfindən ortaya qoyulmuş bazarların inkişafı anlayışı, əməyin bölgüsü, ixtisaslı iş qüvvəsinin bacarıq və yaradıcılıqlarının inkişaf etdirilməsi və xüsusilə miqyasdan irəli gələn gəlir və qazanclar, ticarət sahəsində yeni nəzəriyyələrin təməlini qoyur. Hal-hazırda iqtisadçılar Adam Smitin nəzəriyyə və anlayışlarını miqyasdan irəli gələn gəlirlər çərçivəsində, iş əsnasında təhsil formasında təbəqələşdirilmişdir. Belə ki, 1970-ci illərin ortalarından etibarən, texnologiyanın təsirləri əsasında artıq yeni ticarət nəzəriyyələri meydana çıxmağa başlamışdır.

Hal-hazırda inkişafda etməkdə olan ölkələrdə iqtisadi inkişafa nail olmaq üçün müxtəlif ticarət siyasətləri ortaya qoyulur. Həmin siyasətləri iki qruplara bölmək olar: idxal əvəzetmə və ixracatın inkişafı.

A. İdxal əvəzetmə siyasəti daxilə yönümlü və ya daxilə meyilli siyasət sırasına aiddir. Burada idxalatı, xüsusilə sənaye əmtəələrinin idxalatı əvəzinə, daxili istehsalatla məhdudlaşdırır və bu sahənin inkişafına diqqət ayırır. Bu siyasət üzrə dövlət müxtəlif himayəedici tədbirlər tarif məhdudiyyətləri, qadağalar vasitəsilə idxalı məhdudlaşdırır və idxal olunan əmtəələrinin daxili istehsal gücünü yüksəldir.

Bu siyasətin tətbiqi 3 mərhələdən keçir:

A. Xalis məhsul və ya istehsalın son mərhələsi adlandırılan istehlak əmtəələrinin istehsal sənayesinin yaradılmasına, onların qablaşdırılmasına yatırılan investisiyalar.

B. Kiçik xarakterli əmtəələrin idxalının əvəz edilməsi – xalis məhsulun istehsalı üçün aralıq məhsulların daxildə istehsalının təmin olunması.

C. Xalis məhsul istehsalı üçün zəruri olan maşın, avadanlıq və mexanizminin istehsalının həyata keçirilməsi.

Qeyd etmək lazımdı ki, inkişaf etməkdə olan ölkələrin keçmiş onilliklərdə daha çox bu ticarət strategiyasından istifadə etməyə, onun əsasında öz yerli sənayelərini gücləndirilməyə və onu himayə etməyə çalışmışlar. Bununla yanaşı bu siyasət malik olduğu üstünlükləri ilə yanaşı ölkəyə böyük xərclə başa gəlir. Bu xərclər aşağıdakılardan ibarətdir:

A) Ölkə sənayesinin dövlət tərəfindən himayə edilməsi və onun davamında sahənin iqtisadi fəaliyyətinin effektivliyində problemlərin yaranması;

B) İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə daxili bazarlarının kiçik olması səbəbindən miqyas səmərəsindən istifadə imkanları məhduddu. Bu isə sənayenin effektivsizliyi və rəqabət qabiliyyətinin aşağı səviyyəsini şərtləndirir.

C) Ölkədə, idxaləvəz etmə sənayesi üç mərhələyə malikdir:

1) idxala alternativ əmtəənin istehsalı.

2) xammal olan məhsulların istehsalı

3) investisiya xarakterli məhsulların istehsalı.

Belə ki, bu siyasətin qüsurlu tərəfi ondan ibarətdir ki, bu strategiyanın üçüncü mərhələdə tətbiqi üçün inkişaf etmiş texnologiya lazımdır. Bu isə bahalı olduğu üçün əvvəlki mərhələlərdən daha da çətin olur.

D) Ölkədə, sahəni himayə istiqamətində inkişaf etməkdə olan ölkələrdə investisiya xarakterli malların idxalı stimullaşdırılmalıdır. Belə ki, onlara subsidiya verilməlidir.

Bu isə onunla izah edilir ki, bu ölkələrdə istehsalın bolluq amili olan işçi qüvvəsi deyil, kapital amilinə üstünlük verilir. Bu isə sonda seçilmiş sahənin operativ inkişafı ölkə üçün önəmli olan məşğulluğun artırılması strategiyası ilə ziddiyyət təşkil edir. Bundan başqa inkişafı nəzərdə tutulan sahədə əmək haqqı səviyyəsinin

süni şəkildə yüksəldilməsi də həyata keçirilməlidir. Bu isə ölkə üzrə orta əmək haqqı səviyyəsindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənmiş olur.

Buna nümunə olaraq Cənubi Amerika ölkələrini göstərmək olar. Sinqapur, Koreya, Tailand və digər ölkələrin bəziləri problemi həll etmək üçün ixracatın inkişafı siyasəti adlanan digər strategiyadan istifadə edərək, böyük uğurlar qazanmışlar.

Dünya ölkərində ixracatın inkişaf siyasəti xaricə meyilliliyi, yerli iqtisadiyyatın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasını, eləcə də açıq iqtisadi siyasətin tətbiqini təbliğ edir. Bu siyasət xarici ticarəti digər sahələrin inkişafı və tərəqqisi üçün əsas hərəkətverici amilə çevirir. Bu siyasətə əsasən, daxili iqtisadiyyat ixracata əsaslanaraq inkişaf etdirilir. Həmin strategiyanın əsas məqsədlərindən biri aşağı effektivliyə malik sektorların inkişafına mane olmaq və işçi qüvvəsi bolluğu ilə üzləşən İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə effektiv və perspektivli sahələrin inkişafını stimullaşdırmaqdan ibarətdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, 1960-cı illərdən indiyədək İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə bu strategiyadan istifadə etmiş, sənaye ölkələrinə çeşidli istehsal əmtələri ixrac etməyə nail olmuşlar. Belə ki, 1990-2006-cı illər arasında İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə ixracatının ÜDM-də payı 10 faizdən 36 faizədək artmış, onların ümumi ixracatında emal sənayesinin payı isə 25 faizdən 70 faizə qədər yüksəlmişdir.

Mövcud siyasət də əvvəlki siyasət kimi üstünlükləri ilə yanaşı bəzi problemlərin yaranmasına səbəb olur. Bu problemlər aşağıdakılardır:

I) İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə yaranan sənayenin, güclü sənaye ölkələrinin sənayesi ilə rəqabət qabiliyyətinə malik olmaması səbəbindən həmin ölkələrdə bir sıra problemlər özünü biruzə verir.

II) İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə səmərəli sahələrdə nisbi üstünlük olduğuna görə onların ixracatının çoxu da həmin sahə ilə bağlıdır. Belə ki, İnkişaf etməkdə

olan ölkələr himayə məqsədilə çox yüksək tarif səviyyəsindən istifadə etdiklərindən bu ölkələr öz əmtəələrinin ixracında analoji çətinliklərlə qarşılaşırlar.

Sonda, bu fəsildə apardığımız nəzəri araşdırmalar və bir sıra praktiki məsələlər İnkişaf etməkdə olan ölkələr üçün müəyyən maraqlı olan nəticələr əldə etməyə imkan verir ki, bunlardan aşağıdakılardan ibarətdir:

- A) Açıq iqtisadiyyat və həm də himayədar siyasətin müsbət mənfi səmərələri vardır.
- B) Mövcud siyasətin görkəmli iqtisadçılar arasında həm tərəfdarları, həm də əleyhdarları çoxdur.
- C) Hal-hazırda (İkinci Dünya müharibəsinə qədərki) dövrlərdən fərqləndirən mühüm cəhət transmilli korporasiyaların müxtəlif bazar seqmenlərində aparıcı mövqe tutmasıdır.
- D) Hal-hazırda daha bir xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, qabaqcıl texnologiya bazarlılığının qapalı olmasıdır.
- E) Almaniya dövləti kimi yüksək iqtisadi nəticələr əldə etmiş ölkə bu həm XIX əsrin sonlarında, həm də II Dünya müharibəsindən sonra səmərəli himayədar siyasət həyata keçirməklə güclü uğurlara nail olmuşdur.

Göstərilən faktların nəzərə alınması belə bir qənaətə gəlməyə imkan verir ki, Azərbaycan kimi İnkişaf etməkdə olan ölkə xarici iqtisadi siyasətdə birtərəfli idxaləvəzetmə və ya tam açıq iqtisadiyyat yanaşmalarına deyil, bunların səmərəli sintezi olan çevik metodlara üstünlük verməlidir.

II Fəsil Azərbaycanın xarici ticarət strategiyasının sistemli təhlili

2.1 Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrinin inkişafı və diversifikasiyası problemi

Respublikamızda davamlı inkişaf əlaqədar olaraq xarici iqtisadi siyasətinə daim diqqət yetirir. Belə ki, dövlətin xarici iqtisadi siyasəti başlıca olaraq ölkədə rəqabətin təminində iştirak etməklə milli təhlükəsizliyin tənzimlənməsi əsasında milli iqtisadiyyatın mühafizəsinə və onun sağlamlaşdırılmasına yönəldilmişdir.

Hazırda milli iqtisadiyyatlar öz iqtisadi siyasətlərini reallaşdırarkən artıq yalnız iqtisadi artıma nail olunmanı deyil, həm qlobal səviyyədə həyata keçirilən davamlı inkişaf konsepsiyasının əsas prinsiplərini də nəzərə almalı olur. Bu məqsədlə:

1. inkişaf uzun müddətli olaraq hazırkı dövrdə yaşayan insanların tələbatını ödəməklə, həm də gələcək nəsillərin tələbatının ödənilməsi imkanlarını məhdudlaşdırmamalı.
2. Təbii resursların məhdudluğu və planetin ekoloji vəziyyəti nəzərə alınmalı, insanların elementar tələbatları ödənilməli və firavan yaşama istəklərinin reallaşdırılması üçün imkanlar yaradılmalıdır.
3. Əhalinin artım sürəti və sayı planetin ekosisteminin istehsal potensialı ilə əlaqələndirilməli, əsasən də biosferanın qlobal insan fəaliyyətinin nəticələrinin öhdəsindən gəlməsi imkanları təmin olunmalıdır.

Hazırkı şəraitdə Azərbaycan iqtisadiyyatının davamlı inkişaf modelinə keçidi onun həm müstəqilliyinin qorunmasını, həm də təhlükəsizliyinin təminini, qloballaşma şəraitində iqtisadi maraqlarının reallaşmasını həyata keçirə bilən, öz xüsusiyyətləri və vəzifələri, strateji və taktiki yanaşmaları ilə fərqlənən yeni bir istiqamətdə xarici iqtisadi siyasətinin aparılmasını tələb edir. Xarici ticarət dövlətin iqtisadi siyasətinin ayrılmaz, bir çox hallarda ölkədəki sosial-iqtisadi və s. proseslərə daha çox təsir göstərə bilən istiqaməti olduğunu nəzərə alsaq onun məqsədlərinin davamlı inkişaf baxımından təyini Azərbaycanın gələcək inkişafı üçün zərurət təşkil edir. Davamlı inkişaf istənilən şəraitdə inkişafa nail olmaq, onu saxlamaq və davam etdirmək istəyini əks etdirdiyindən

İndiyə qədər mövcud olan və xarici faliyyətdə reallaşdırılan «xammal» əsaslı modelin çatışmamazlıqlarını nəzərə almaqla hazırda tam yeni tələblər, standartlar üzərində qurulan inkişaf modelinə keçilməsi ölkəmizin qarşısında duran vəçib prioritet hesab olunur.

Qloballaşma şəraitində dünyada baş verən iqtisadi, sosial, institusional, siyasi və ekoloji dəyişikliklər, hərbi konfliktlər, aclıq və ərzaq çatışmamazlığı, yoxsulluq və s. bu kimi problemlərlə mübarizə istiqamətində müasir iqtisadi artımın əsas mənbəyi və daşıyıcı qüvvəsi kimi sürətli ETT, onun nailiyyətilərindən istifadə çıxış edir. Xammal sektorunda məhsulun tərkibinin demək olar ki, dəyişməməsi baş verir. Əsas dəyişikliklər yeni texnologiyaların tətbiqi zamanı yeni maşın və avadanlıqların, nəqliyyat vasitələrinin, reaktiv maddələrin, yataqların kəşfiyyatı və istismarı ilə bağlı yeni metodları tətbiq edə bilən cihazların və s. tətbiqi ilə bağlı ola bilər. Bundan əlavə respublikada elmi texniki tərəqqi sürətli inkişaf etmirsə və bu tələbləri ödəyə bilmirsə, onda bütün bu tələblər xaricdən idxal hesabına ödənilir və bu halda isə «xammal» əsaslı iqtisadi modelin önəm verdiyi təbii ehtiyatlar hesabına gəlir əldə edən dövlət texnoloji liderliyə malik olan digər dövlətlərə «intellektual renta» ödəməli olurlar. Ölkə öz təbii resurslarını nə qədər baha satsa da xarici dövlətlərdən həmin resurslardan qiymətə qat-qat baha olan intellektual məhsulu almalı olurlar. Belə ki, son nəticədə uzun müddətli dövrdə onun qazancda deyil, ziyanda qalmasını göstərir. Nəticədə respublikamızın milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafına zəmin yaradacaq. Bu isə iqtisadi, sosial, siyasi-hüquqi, institusional bazanın formalaşdırılmasına istiqamətlənən xarici ticarət siyasətin müəyyən edilməsi tələbini yaradır.

Respublikanın xarici ticarət siyasəti bir sıra məsələləri əhatə etdiyindən onun istiqamətləri kimi digər siyasətlərə bağlıdır..Belə ki, xarici ticarət siyasəti ölkə daxilində iqtisadi artımın sürətləndirilməsi və ya zəiflədilməsi üçün istifadə olunan əsas makroiqtisadi alətlərdən biri hesab edilir. Bundan əlavə onun davamlı inkişaf baxımından insanların rifahının yüksəldilməsi, cəmiyyətin, nəhayət dövlətin həyat

fəaliyyətinə təsirini də nəzərə almaq, həm global, həm də milli çərçivədə yoxsulluğun ləğvi, ərzaq təminatı, təhlükəsizliyin təmin edilməsi vacib hesab edilir. Göstərilənləri global iqtisadiyyatın təsiri ilə əlaqələndirsək və XXI əsrin ilk on illiyində müxtəlif ölkələrin xarici ticarət siyasətlərinə nəzər salsaq, onda dövlətlərin xarici ticarət siyasətlərində milli iqtisadiyyatın xüsusiyyətlərini və ərazisinin miqyasını nəzərə almaq şərti ilə öz əhalisini enerji, xammal, ərzaq, ucuz və rahat nəqliyyat yolları ilə təmin etmək olduqca vacibdir. Bundan başqa yeni texnika və texnologiyanın əldə olunması imkanlarını yaratmaq, əmək miqyasını tənzimləmək və həyata keçirmək lazımdır. Hal-hazırda xarici ticarət siyasəti, bütün xarici iqtisadi fəaliyyət sahələrini, yəni əmtəə və xidmətlərin, maddi, əmək, maliyyə, informasiya, intellektual resursların beynəlxalq yerdəyişməsi məsələləri ilə sıx bağlıdır. Göstərilən xarici ticarət siyasəti, xarici investisiya siyasəti, valyuta siyasəti və gömrük siyasətlərilə yanaşı istehsal və elmi-texniki əməkdaşlıq sahələrində siyasət, yeni texnologiyaların ötürülməsi sahəsində siyasət, kredit siyasəti, innovasiya siyasəti artıq xarici iqtisadi siyasətin istiqamətlərinə çevrilir. Onlar bir növ xarici iqtisadi siyasəti vahid bir sistem kimi formalaşdıran elementlər olmaqla, onun səmərəli həyata keçirilməsinə xidmət edir.

Tələb və təklif qanuna əsasən hər hansı bir əmtəəyə olan tələbatın çoxalması avtomatik olaraq onun qiymətinin artmasına səbəb olur.

Qeyd etmək lazımdır ki, son dövrdə Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsi xeyli sürətlə artmışdır. Bunu aşağıdakı cədvəldən daha aydın görmək olar.

Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət dövriyyəsinin dinamikası

İllər	Milyon ABŞ dolları ilə				Əvvəlki ilə nisbətən faktiki qiymətlərlə, faizlə *)		
	ticarət dövriyyəsi	idxal	ixrac	saldo	ticarət dövriyyəsi	idxal	ixrac
2015	5,809.0	9,216.7	16,592.3	7,375.6	99.9	99.5	100.1
2015	21,945.8	9,216.7	12,729.1	3,512.4	104.3	99.5	106.3
2016	21,596.6	8,489.1	13,107.5	4,618.4	92.7	89.6	94.4
2016	21,946.7	8,489.1	13,457.6	4,968.5	112.9	89.6	129.7
2017	24,257.6	8,782.0	15,475.6	6,693.6	89.3	83.9	92.9
2017	22,593.6	8,782.0	13,811.6	5,029.6	80.0	83.9	77.6

Qeyd etmək lazımdır ki, 2017-2018-ci illərdə Azərbaycanın MDB ölkələri, Avropa İttifaqı ölkələri, GIAM ölkələri ilə ticarət əlaqələri xeyli genişlənməmişdir. Azərbaycanın ixracatında neft və neft məhsulları, kimya məhsulları, kənd təsərrüfatı məhsulları, İKT xidmətləri üstünlük təşkil etmişdir. Xüsusi olaraq qeyri-neft sənayesi məhsullarını göstərmək lazımdır.

2018-ci ildə Azərbaycanın ölkələr və ölkə qrupları üzrə xarici ticarətinə dair məlumatlar (Min ABŞ dolları)				
		İxrac*	İdxal	Dövriyyə
	Cəmi	19458632,5	11464970,1	30923602,6
<i>Ölkə qrupları üzrə:</i>				
	Avropa İttifaqı ölkələri üzrə cəmi	10579024,1	2328676,9	12907701,0
	MDB ölkələri üzrə cəmi	1138217,0	2862139,7	4000356,7
	GUAM ölkələri ilə cəmi	844557,1	570109,2	1414666,2

Beynəlxalq müqayisələr
İxrac və idxal(milyard ABŞ dolları)

Ölkələr		2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Azərbaycan								
	İxrac	21,4	26,6	23,9	24,0	21,8	12,7	9,1
	İdxal	6,6	9,8	9,7	10,7	9,2	9,2	8,5
	Saldo	14,8	16,8	14,2	13,3	12,6	3,5	0,6
Rusiya								
	İxrac	397,1	516,7	524,7	526,0	497,4	343,5	285,7
	İdxal	228,9	305,8	317,3	315,3	287,1	182,9	182,3
	Saldo	168,2	210,9	207,4	210,7	210,3	160,6	103,4
Avstraliya								
	İxrac	212,3	271,7	256,7	253,0	241,2	187,6	191,1
	İdxal	193,2	234,4	250,6	232,6	227,6	200,2	189,0
	Saldo	19,1	37,3	6,1	20,4	13,6	-12,6	2,1
Avstriya								
	İxrac	1,0	1,3	1,4	1,5	1,5	1,5	1,8
	İdxal	3,7	4,1	4,3	4,4	4,4	3,2	3,3
	Saldo	-2,7	-2,8	-2,9	-2,9	-2,9	-1,7	-1,5
Belarus								
	İxrac	25,3	41,4	46,1	37,2	36,1	26,7	23,5
	İdxal	34,9	45,8	46,4	43,0	40,5	30,3	27,6
	Saldo	-9,6	-4,4	-0,3	-5,8	-4,4	-3,6	-4,1
Belçika								
	İxrac	407,1	476,0	446,6	467,8	473,4	397,9	399,5
	İdxal	391,3	466,8	439,5	451,9	453,8	375,6	372,8
	Saldo	15,7	9,2	7,1	15,9	19,6	22,3	26,7
Bolqarıstan								
	İxrac	20,6	28,2	26,7	29,5	30,9	25,8	26,1
	İdxal	25,5	32,6	32,7	34,4	34,7	28,8	28,8
	Saldo	-4,9	-4,4	-6,0	-4,9	-3,8	-3,0	-2,7
Macarıstan								
	İxrac	94,8	110,9	103,0	108,4	112,4	100,3	103,0
	İdxal	87,6	101,0	94,3	99,1	103,9	90,7	92,0
	Saldo	7,1	9,9	8,7	9,3	8,5	9,6	11,0
Almaniya								
	İxrac	1261,6	1477,0	1408,4	1451,6	1492,5	1323,7	1335,9
	İdxal	1056,2	1256,2	1164,6	1192,8	1209,3	1052,9	1056,3
	Saldo	205,4	220,8	243,8	258,8	283,2	270,8	279,6

Gürcüstan	İxrac	1,7	2,2	2,4	2,9	2,9	2,2	2,1
	İdxal	5,3	7,1	8,1	8,0	8,6	7,3	7,3
	Saldo	-3,6	-4,9	-5,7	-5,1	-5,7	-5,1	-5,2
Qazaxıstan								
	İxrac	60,3	84,3	86,4	84,7	79,5	46,0	36,7
	İdxal	31,1	36,9	46,4	48,8	41,3	30,6	25,4
	Saldo	29,2	47,4	40,0	35,9	38,2	15,4	11,3
Ukrayna								
	İxrac	51,4	68,4	68,8	63,3	53,9	38,1	36,4
	İdxal	60,7	82,6	84,7	77,0	54,4	37,5	39,2
	Saldo	-9,3	-14,2	-15,9	-13,7	-0,5	0,6	-2,8
Hindistan								
	İxrac	226,3	302,9	296,8	314,8	322,5	267,8	264,6
	İdxal	350,2	464,5	489,7	465,4	462,9	393,8	361,0
	Saldo	-123,9	-161,6	-192,9	-150,6	-140,4	-126,0	-96,4
İtaliya								
	İxrac	446,9	523,3	501,5	517,6	528,0	458,5	455,8
	İdxal	487,0	558,8	489,1	477,3	470,4	407,9	401,6
	Saldo	-40,1	-35,5	12,4	40,3	57,6	50,6	54,2
Kanada								
	İxrac	387,5	452,1	454,8	458,4	470,0	409,0	389,4
	İdxal	392,1	451,2	462,4	461,9	466,0	423,8	404,4
	Saldo	-4,6	0,9	-7,6	-3,5	4,0	-14,8	-15,0
Çin								
	İxrac	1578,3	1899,2	2048,9	2210,3	2343,2	2284,5	2134,5
	İdxal	1396,2	1742,9	1818,2	1949,3	1963,1	1680,8	1589,9
	Saldo	182,1	156,3	230,7	261,0	380,1	603,7	544,6
ABŞ								
	İxrac	1278,5	1480,3	1545,7	1579,1	1623,4	1504,6	1453,8
	İdxal	1969,2	2265,9	2336,5	2329,1	2412,6	2248,2	2251,4
	Saldo	-690,7	-785,6	-790,8	-750,0	-789,2	-743,6	-797,6
Türkiyə								
	İxrac	113,9	134,9	152,5	151,8	157,6	143,8	142,8
	İdxal	185,5	240,8	236,5	251,7	242,2	207,2	198,5
	Saldo	-71,7	-105,9	-84,0	-99,9	-84,6	-63,4	-55,7

Finlandiya								
	İxrac	69,5	79,1	73,1	74,4	74,3	59,7	57,3
	İdxal	68,8	84,2	76,6	77,6	76,6	60,4	60,5
	Saldo	0,7	-5,1	-3,5	-3,2	-2,3	-0,7	-3,2
Fransa								
	İxrac	517,0	585,3	558,6	568,5	568,5	494,5	488,8
	İdxal	608,7	712,9	667,3	673,3	670,1	564,5	560,8
	Saldo	-91,7	-127,6	-108,7	-104,8	-101,6	-70,0	-72,0
İsveç								
	İxrac	158,1	187,2	172,7	167,6	162,6	140,0	139,6
	İdxal	148,5	174,7	164,1	159,7	159,5	137,7	139,8
	Saldo	9,6	12,5	8,6	7,9	3,1	2,3	-0,2

Həyata keçirilən tədbirlərin nəticəsində 2018-ci ildə Azərbaycan Respublikasının hüquqi və fiziki şəxsləri dünyanın 160 ölkəsindəki tərəfdaşları ilə ticarət əməliyyatları həyata keçirib, 95 ölkəyə məhsul ixrac edilib, 150 ölkədən idxal olunub.

2018-ci ildə Azərbaycanın ticarət əməliyyatlarının həcmi 30,9 milyard ABŞ dolları təşkil etmişdir. İdxal əməliyyatları üzrə 11,4 milyard, ixrac əməliyyatları üzrə 19,4 milyard dollarlıq ticarət qeydə alınıb. İxracın 91 faizi neft və qazın payına düşür.

Statistik məlumatlara əsasən ilin yanvar-may aylarında xarici ticarət dövriyyəsi 12 milyard ABŞ dolları, o cümlədən ixracın dəyəri 8,2 milyard dollar, idxalın dəyəri 3,8 milyard dollar təşkil edib, nəticədə 4,5 milyard dollarlıq müsbət ticarət saldosu yaranıb.

Belə ki, ixracın 22,4 faizini İtaliyaya, 8,3 faizini İsrailə, 7,6 faizini Türkiyəyə, 5,8 faizini Tayvana (Çinin əyaləti), 5,3 faizini İndoneziyaya, 4,8 faizini Kanadaya, 4,4 faizini Almaniyaya, 4 faizini Çexiyaya, hər biri 3,4 faiz olmaqla Gürcüstan və Rusiyaya, 3,2 faizini Portuqaliyaya, 3 faizini Hindistana, 2,9 faizini ABŞ-a, hər biri 2,6 faiz olmaqla Fransa və İspaniyaya, qalan 18,5 faizini isə digər ölkələrə göndərilən malların dəyəri təşkil edib.

Respublikaya idxal olunan məhsulların ümumi dəyərinin 17,8 faizi Rusiya, 15,9 faizi Türkiyə, 10,6 faizi Çin, 7,8 faizi Almaniya, 4,9 faizi ABŞ, 4,1 faizi Ukrayna, 3,2

faizi İtaliya, 3 faizi İran, 2,6 faizi Belarus, 2,4 faizi Birləşmiş Krallıq, 26,4 faizi isə digər ölkələr ilə aparılan idxal əməliyyatlarının payına düşüb.

2018-ci il ərzində məhsul istehsalı qeyri-neft emal sənayesinin əksər bölmələrində, o cümlədən qida məhsullarının istehsalında (1.3%), içki istehsalında (12.2%), tütün məmulatlarının istehsalında (165.3%), toxuculuq sənayesində (42.4%), dəri və dəridən məmulatların, ayaqqabıların istehsalında (23.3%), mebeldən başqa ağacın emalı və ağacdən məmulatların istehsalı (9,5%), kağız və karton istehsalında (0.5%), poliqrafiya məhsullarının istehsalında (82.1%), kimya sənayesində (1.4%), rezin və plastik kütlə məmulatlarının istehsalında (14.0%), tikinti materiallarının istehsalında (26.3%), metallurgiya sənayesində (11.4%), elektrik avadanlıqlarının istehsalında (146.4%), avtomobil, qoşqu və yarımqoşquların istehsalında (31.0 dəfə), mebellərin istehsalında (114,7%) və s. sahələrdə artmışdır.

Ölkədə iqtisadi fəallığın artırılması, ixracyönümlü məhsulların istehsalının dəstəklənməsi, investisiyaların cəlb edilməsinin stimullaşdırılması məqsədilə 2016-2018-ci illər ərzində 292 sahibkarlıq subyektinə 333 investisiya təşviqi sənədi təqdim edilmişdir. İnvestisiya təşviqi sənədi təqdim edilmiş layihələrin reallaşması nəticəsində yerli istehsala 2,8 milyard manat investisiya yatırılacağı, 21870 yeni iş yerinin açılacağı nəzərdə tutulmuşdur.

İqtisadiyyat Nazirliyinin nəzdində fəaliyyət göstərən Sahibkarlığın İnkişafı Fondunun vəsaitləri hesabına 2018-ci il ərzində layihələrin ümumi dəyəri 617.8 milyon manat olan 999 sahibkara geri qaytarılan vəsaitlər hesabına 160.2 milyon manat, o cümlədən 918 kiçik həcmli layihəyə 10.4 milyon manat güzəştli kredit verilmişdir. Bu kreditlər hesabına 8934 yeni iş yerinin açılması imkanı yaranmışdır.

Aqrar sektorun inkişafında aqroparkların və müasir iri fermer təsərrüfatlarının yaradılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dövlət başçısının tapşırığına uyğun olaraq respublikanın 33 rayonu üzrə 257 min hektar ərazidə ümumi dəyəri 2.2 milyard manat olan 51 aqropark və iri fermer təsərrüfatının yaradılması üzrə işlər davam

etdirilir. Bununla yanaşı, 19 aqropark və iri fermer təsərrüfatı üzrə 32 layihəyə investisiya təşviqi sənədi verilmişdir. 96 min ha ərazidə ümumi dəyəri 604 milyon manat dövlət dəstəyi göstərilmiş 17 aqropark və iri fermer təsərrüfatı fəaliyyətə başlamışdır. 10 aqropark və iri fermer təsərrüfatının 2019-cu ildə fəaliyyətə başlaması gözlənilir. 130 min ha ərazidə ümumi dəyəri 1.3 milyard manat dövlət dəstəyi göstərilmiş 24 aqropark və iri fermer təsərrüfatında isə layihələndirmə və tikinti-quraşdırma işləri aparılır.

2.2. Müasir şəraitdə Azərbaycanın xarici ticarət strategiyasının optimallaşdırılması yolları

Tədqiqatlar göstərir ki, Respublikamızda gömrük-tarif, həm də qeyri-tarif metodları vasitəsi ilə xarici ticarətin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi aşağıdakı əsas istiqamətlərdə aparılmalıdır:

- I. Ölkənin İxrac gücünün inkişafının təmin edilməsi və eksportun strukturunun yaxşılaşdırılması;
- II. Ölkədə dünya bazarına çıxarılan əmtəələrin rəqabət qabiliyyətinin artırılması.
- III. İdxalın effektivliyinin artırılması;
- IV. Ölkədə innovasiyalı texnologiyaların tətbiqi və respublikanın güclü iqtisadi potensialını yaratmaq üçün investisiya və kreditlərdən istifadənin istifadənin səmərəli mexanizmi hazırlanmalıdır.
- V. Ölkənin daxili bazarında azad rəqabət üçün şərait yaradılması.
- VI. Respublikada Yerli istehsalçıların mənafeələrinin qorunması.
- VII. Ölkədə ticarət, iaşə və digər növ xidmət sahələrində vahid informasiya – uçot sisteminin təşkil edilməsi.
- VIII. Azərbaycanın Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi sahəsində ardıcıl işlərin aparılması

Hal- hazırda Respublika iqtisadiyyatının inkişafı ixracın həcmnin artması və onun effektivliyinin təmin olunması ilə sıx bağlıdır. Respublikamıza nəinki xarici bazarda mövqelərini qoruyub saxlamaq və ya itirilmiş mövqeləri bərpa etmək, həmçinin yeni mal və xidmət bazarının olması vacibdir. Hansı bir beynəlxalq bazardan ölkə iqtisadiyyatının asılılığını aradan qaldırmaq üçün, ixracı həm mal, həm də coğrafi istiqamətdə inkişaf etdirmək olduqca vacibdir. Belə ki, ölkəmizin ixracı daha geniş həcmli olmalı və dünya bazarından konyukturanın dəyişməsinə çevik reaksiya verməlidir. Hal-hazırda istehsalın ixtisaslaşmasının inkişafı, beynəlxalq əmək

bölgüsünün dərinləşməsi ilə yeni bazarlar meydana çıxır. BİƏ sistemində meydana gələn bu yeni əməkdaşlıq imkanlarından respublikamız səmərəli istifadə etməlidir.

Dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, iqtisadiyyatın effektiv fəaliyyət göstərməsi dövlətin iqtisadi proseslərdə fəal iştirakını təkidlə tələb edir. Belə ki, dövlətin iqtisadi proseslərə əlverişli müdaxiləsinin bazar iqtisadiyyatı yolu ilə gedən ölkələrin ixrac potensialının artmasına böyük təsir edir.

Tədqiqatlar göstərir ki, dövlətin iqtisadi proseslərə müdaxiləsi ilə ixrac ehtiyatlarının artırılması sahəsində atılan addımlar nəticəsində ölkəmizin dünya ölkələri ilə ticarəti, xüsusilə də ixrac əməliyyatları xeyli artmışdır. Həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində 2018-ci ildə Azərbaycanın hüquqi və fiziki şəxsləri dünyanın 160 ölkəsindəki tərəfdaşları ilə ticarət əməliyyatları həyata keçirib, 95 ölkəyə məhsul ixrac edib, 150 ölkədən idxal edilib. Bu dövrdə qeyri-neft sektorunda ixracın həcmi qismən artsa da, ümumilikdə ixracatın bu artım tempinin başlıca səbəbi xarici şirkətlərlə bağlanmış neft müqavilələri üzrə neft və neft məhsulları ixracının fiziki həcmının artması və əsasən də dünya bazarlarında xam neftin qiymətinin sürətlə aşağı düşməsi ilə nəticələnmişdir. Xarici ticarət dövriyyəsi 12 milyard dollar, o cümlədən ixracın dəyəri 8,2 milyard dollar, idxalın dəyəri 3,8 milyard dollar təşkil edib. Belə ki, ixracın əmtəə strukturunun təhlili göstərir ki, müsbət kəmiyyət dəyişiklikləri ilə yanaşı ixracın keyfiyyət səviyyəsində müəyyən məhdudiyətlər vardır. İxracın əmtəə strukturunda neft və neft məhsullarının xüsusi çəkisi 2018-ci ildə 70%-dən çox olmuşdur. Belə ki, 2010-cu illə müqaisədə ixracın ümumi əmtəə strukturunda neft və neft məhsullarının xüsusi çəkisi xeyli azalsa da, bu rəqəmin özü də kifayət qədər böyükdür. Ölkədə İxracın strukturunun sənaye sahələri üzrə təhlili göstərir ki, ölkəmizin xarici ticarət münasibətlərinin səmərəliliyi baxımından müsbət impuls daşıya biləcək hazır məhsul növlərinin maşınqayırma, kimya və metallurjiya müəssisələrinin məhsullarının sənaye məhsullarının ümumi ixracatında xüsusi çəkili tələb olunandan çox aşağıdır. Bu baxımdan, ixracın belə formalaşmış strukturunun respublika iqtisadiyyatı üçün nə

dərəcədə təhlükəli mahiyyətə malik olduğu özünü bir daha göstərir. Tədqiqatlar göstərir ki, dünyanın iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrində ixracın mal strukturunda maşınqayırma məhsulları, əsasən texnoloji avadanlıqlar, nəqliyyat vasitələri daha üstün olur. Bu isə ölkəmizin bir çox emal və yeyinti sənaye məhsullarının dünya bazarında rəqabətə davamlı olmamasına və təbii ki, nəticə etibarı ilə iqtisadiyyatda elm tutumlu sahələrin zəif inkişafına gətirib çıxarır.

Hal-hazırda ölkəmizin milli iqtisadiyyatının əsasən karbohidrogen məhsulları(neft,qaz) ixracı istiqamətində olması və bu istiqamətdə də inkişaf etməsi dünya bazar konyukturasının kəskin dəyişəcəyi təqdirdə ölkə iqtisadiyyatına güclü zərbə vura bilər.Ölkə iqtisadiyyatının karbohidrogen ehtiyatları, ilk növbədə neft və neft məhsullarının dünya bazarındakı qiymətlərindən nə dərəcədə asılı olması isə məlum 1998-ci il böhranı zamanı özünü daha kəskin büruzə verdi.Bu isə ölkəmizin valyuta ehtiyatlarına güclü təsir etdi.

Respublikamız öz coğrafi mövqeyinə görə çox mühüm ərazidə yerləşir. Ölkəmiz Şimal ilə Cənubun, Qərb ilə Şərqlin arasında özünəməxsus körpü rolu oynayır. Azərbaycanın Xəzər dənizi vasitəsilə Qara dənizə və Aralıq dənizinə çıxışı var. Ona görə də dünya okeanına çıxmağa və eləcə də yaxın, Orta və uzaq Şərq ilə Avropa ölkələri arasında mühüm iqtisadi vəsətəçi rolunu oynamağa imkan yaradır.

Respublikamız dünya bazarında yüksək maraq göstərilən bir sıra əmtəələr – dizel yağları, reaktiv mühərrik yanacağı, mazutu, alüminium, polietilen, və kaustik soda, kauçuk, məişət soyuducusu, məişət sərinqəşləri, xalça və xalça məmulatları, şampan , konyak, meyvə-tərəvəz konservləri, şərab məmulatı, və s. istehsalını həyata keçirir.Belə bir faktı göstərmək olar ki, Keçmiş Sovetlər İttifaqında istehsal olunan neft maşınqayırma məhsullarının və neft-mədən avadanlıqlarının təxminən 70 faizi Azərbaycanda istehsal edilirdi .

Belə bir faktı göstərmək lazımdır ki, Azərbaycanın istehsal etdiyi məhsulların beynəlxalq standartlara uyğun gəlməsindən başlamaq lazımdır. Belə ki, MDB-nin

müvafiq qurumları arasında çoxsaylı razılaşmalar hələ də lazımı səviyyədə icra edilmir. Buna görə də ixracın strukturca təkmilləşməsi dedikdə son istehlaka hazır əmtəələrin xüsusi çəkisinin artması, daha əlverişli şərtlərlə satıla biləcək əmtəələrin ixracına üstünlük verilməsi başa düşülməlidir. Respublikamızın ixrac potensialının inkişafı və ixracın strukturca təkmilləşdirilməsi imkanları kifayət qədər əhatəlidir. Bu əmtəələri isə yetərinə əlverişli şərtlərlə Qazaxıstan, Türkmənistan və İrana ixrac etmək imkanları vardır.

Bundan başqa əlvan və qara metallurgiya sahəsində imkanlar böyükdür. Son illər bu sahə ilə bağlı ən əlamətdar hadisə kimi Daşkəsən mədən və Bakı Polad İstehsalı Şirkətinin işə başlamasıdır. Qısa müddət içərisində Azərbaycan bazarının əhəmiyyətli hissəsini əlinə ala bilən müəssisə artıq məhsulların bir hissəsini Gürcüstana, Qazaxıstana və Türkmənistana ixrac edir.

Respublikamızda artıq Sumqayıt Sənaye Parkı yaradılıb. Bu müəssisə Respublika üçün ənənəvi sayılan kimya və neft-kimya sahələrini əhatə edir. Həmçinin yüngül sənaye sahələri üçün Mingəçevir Sənaye Parkını, dərman sənayesi üçün Pirallahı Sənaye Parklarını göstərmək olar. Bundan başqa kənd təsərrüfatı rayonlarında 17 aqropark və iri fermer təsərrüfatları yaradılıb.

Bütün bunlar isə qeyri-neft sektorunun ixrac potensialının artmasından xəbər verir. Respublikada Pambıqçılıq, tütünçülük, çayçılıq kimi sahələrə də diqqət artırılıb. Belə ki, və yuxarıda göstərilən sahələrlə bağlı Respublikamızda kifayət qədər fəaliyyət təcrübəsi, ixtisaslı kadrlar və texnologiya mövcuddur. Belə ki, bu məhsullar xarici ölkə bazarlarında da rəqabət qabiliyyətini qoruyub saxlayır. Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, kapitalı əsasən sabit, etibarlı və demokratik inzibati-idarəetmə quruluşuna və qanunvericiliyə malik olan ölkələr cəlb edir. Bu işdə Respublikamızda da bu zəruri şərtlər təmin edilməlidir. Sözügedən tədbirlərin həyata keçirilməsi xarici ticarət şəraitinin yaxşılaşmasına, ixrac qiymətləri indeksinin yüksəlməsinə səbəb ola bilər.

Göstərilənləri reallaşdırmaq üçün respublikanın ixrac potensialını artırmaq və ixracın strukturunu optimal vəziyyətə gətirmək vacibdir. Bu işdə dünya ölkələrinin təcrübəsinə əsaslanaraq ilk növbədə qeyri-neft sektorunun ixracını stimullaşdıran və elmi cəhətdən əsaslandırılmış uzunmüddətli strateji proqramlar olmalıdır. Bu cür proqramın reallaşdırılmasında isə ixrac yönümlü sənaye sahələrini təşkilati və maliyyə cəhətdən dəstəkləyən xüsusi bir mexanizm işlənilməlidir. Bu işdə ixracın dövlət tərəfindən stimullaşdırılması olduqca vacibdir.

Hal-hazırda sənayecə inkişaf etmiş ölkələrdə ixracın dövlət stimullaşdırılması mexanizmi geniş tətbiq edilir. Buna görə də bu istiqamətdə dövlət xərcləri daim artır. Belə ki, bu xərclər xarici ticarətdən gələn gəlirlərin artımı, istehsal və məşğulluğun yüksəlməsi, vergilərdə daxilolmaların artımı və sair başqa mənbələrlə maliyyələşdirilir.

Hal-hazırda dünyada həm sənayecə inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə ixracın stimullaşdırılmasının başlıca vasitələrindən biri dövlət tərəfindən ixracın kreditləşməsidir. Ölkəmizdə İxrac kreditlərinin verilməsi kommersiya bankları ilə yanaşı getdikcə daha çox dövlət tərəfindən də həyata keçirilir. Bununla yanaşı həm də özəl sektorla müqayisədə dövlət, ixrac kreditləri üzrə faiz dərəcələrini aşağı müəyyən edir. Bu isə ixracın kreditləşdirilməsi müddətlərini uzadır. Bundan əlavə dünya ölkələrinin böyük əksəriyyətində xüsusi dövlət təşkilatları, banklar və fondlar yaradılmışdır ki, bu qurumlar da reallaşdırılması uzunmüddətli maliyyələşdirmə tələb edən məhsulların, əsasən maşın və avadanlıqların ixracı üçün kreditlər ayırırlar. İxracın güzəştli dövlət kreditləşdirilməsi nəinki sənayecə inkişaf etmiş ölkələrdə, eləcə də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə geniş vüsət almışdır. Dünya ölkələrində dövlət tərəfindən kreditləşdirilən ixracın payı ixracatın ümumi dəyərinin 1/3-dən çoxunu təşkil edir.

Azərbaycanda da ixrac kreditlərinin tətbiq olunması müsbət hadisə hesab edilir. Bu işdə hökumətlə yanaşı, ixtisaslaşmış bank və digər maliyyə institutlarının iştirakı da lazımdır.

Tədqiqatlar göstərir ki, İxracın stimullaşdırılmasının digər daha geniş yayılmış vasitələrindən biri kimi ixracın sığortalanmasıdır. Bu zaman rəqabət mübarizəsində hökumət təminatları ilə əsaslı dəstək alan kommertiya bankları ixracatçılara güzəştli kreditlər verməyə həvəslənirlər. Bu işdə dövlət, kreditin qaytarılması riskini öz üzərinə götürür. Bu isə müstəsna əhəmiyyət kəsb edir.

Respublikamızda İxracın dövlət tərəfindən sığortalanması aşağı tarifle, müqavilənin sığorta edilən hissəsinin 1%-dən çox olmayan tariflərlə edilir. Bu isə ixracatçılara kommertiya banklarından güzəştli kreditlər almağa şərait yaradır. Bütün bunlar müəssisələrin öz məhsullarını xarici bazarlarda satmağa olan maraqlarını əhəmiyyətli dərəcədə çoxalmasına səbəb olur.

Dünya ölkələrində ixracın kreditləşdirilməsi ilə məşğul olan dövlət təşkilatları mövcuddur. Bir sıra ölkələrdə bu cür qurumlar çox geniş fəaliyyət göstəriirlər. Bunlara misal olaraq Amerikanın Yaponiyada, Türkiyədə-İxrac-İdxal bankı (Eksimbank); Almanyada-Hermes Finans, Böyük Britaniyada – ixrac kreditlərinə zəmanət verilməsi departamenti və s. misal ola bilər. Qərbi Avropanın bəzi ölkələrində o cümlədən Almaniya, Belçikada və başqa ölkələrdə dövlət sığortalanması funksiyalarını özəl sığorta kompaniyaları öz üzərlərinə götürmüşlər ki, onlar da bu əməliyyatları dövlət tərəfindən verilən vəsaitlər hesabına yerinə yetirirlər.

Respublikamızda xarici ticarəti optimallaşdırmaq üçün aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır:

1. Dünya ölkələrində biliklər və informasiya cəmiyyətlərinin formalaşdırılmasına üstünlüyün verilməsini nəzərə almaqla iqtisadiyyat innovasiya yönümlü inkişaf yoluna keçməli və reallaşdırılan xarici iqtisadi siyasət uyğun aparılmalıdır.

2. Müasir qloballaşma şəraitində bir tərəfdən inteqrasiya proseslərinin nəticələrini, digər tərəfdən isə həm mövcud olan, həm də proqnozlaşdırılan iqtisadi, siyasi, hərbi və digər riskləri nəzərə almaqla milli maraqların gözlənilməsi və yerli müəssisələrin dünya

bazarlarında iştirak payının artırılması üçün investisiya qoyuluşu, əmtəə və xidmət ixracı və s. sahələr üzrə himayədarlıq siyasəti yürüdülməlidir.

3.Ölkədə rəqabət mühitinin həm daxili bazarda, həm də yerli istehsalçılar üçün xarici bazarlarda ədalətli olması üçün əlverişli şərait yaradılmalıdır.

4.Ölkədə strateji sahələrin müəyyən olunması və bu istiqamətdə uzunmüddətli inkişaf proqramları hazırlanması zamanı xarici və milli maraqların nəzərə alınması.

5.Respublikanın ənənəvi sahələri ilə yanaşı həm də yüksək texnologiyalar, informasiya və biliklər iqtisadiyyatı sahələrində müqayisəli üstünlüklərin təyin edilməsi, ölkənin iştirakı və ixtisaslaşması həyata keçirilməlidir.

6.Dünyəvi qlobal problemlərin həll edilməsi prosesində və beynəlxalq inkişafın humanitar, innovasiyon və texnoloji potensialının formalaşmasında respublikanın yaxından iştirak etməsinə şərait yaradılmalı.

7.Ölkənin xarici ticarət siyasətinin coğrafi baxımdan diversifikasiyasını həyata keçirməklə dövlətin bu siyasətinin formalaşdırılmasında sahibkarlar fəaliyyətinin əhatəsinin genişləndirilməsinin nəzərə alınması.

Respublikamızda perspektiv dövr üçün dövr üçün xarici ticarət siyasətinin əsas məqsədi kimi milli iqtisadiyyatın qlobal rəqabət qabiliyyətliliyinin artırılması çıxış etdiyindən beynəlxalq əmək bölgüsündə respublikanın səmərəli iştirakını təmin etmək üçün, aşağıda göstərilənlərin həyata keçirilməsi məqsədəuyğundur:

1. Respublikanın yüksək texnologiyalı əmtəələr və keyfiyyətli emal məhsulları, intellektual xidmət üzrə beynəlxalq əmək bölgüsündə ixtisaslaşmasına şərait yaradılmalıdır.

2.Beynəlxalq enerji bazarlarının fəaliyyət göstərməsi qaydalarında və qlobal enerji infrastrukturunun yaradılmasında iştirak etməklə enerji resurslarının dünya bazarına çıxarılması sahələrində gələcək görülməli işlərə daha da diqqət yetirmək.

3.Dünya ölkələrində beynəlxalq nəqliyyat, aqrar sektorları, ərzaq məhsullarının istehsalı və kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı üzrə rəqabət üstünlüklərindən istifadə etməklə ixrac potensialını yüksəltmək.

4.Beynəlxalq əlavə dəyər istehsalı şəbəkəsinə qoşulmaqla respublika ərazisində qlobal ticarət nəqliyyat mərkəzlərinin formalaşdırılmasına səy göstərmək.

5.Dünyada inteqrasiya olunmuş Avrasiya iqtisadi məkanını yaratmaqla dünya maliyyə mərkəzlərindən birinin Azərbaycan ərazisində formalaşdırılmasına cəhd etmək.

6.Dünyada yüksək qlobal risklər fonunda milli iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafına xidmət edəcək dünya iqtisadi mərkəzləri ilə sabit diversifikasiya olunmuş xarici ticarət əlaqələrin həyata keçirilməsi.

7.Respublikanın dünyəvi problemlərin həllində effektivlik baxımdan təhlil edilərək iştirak payının müəyyən olunması.

Qeyd etmək lazımdır ki, milli iqtisadi sistemin bir quruluşdan digərinə keçməsi zamanı idarəetmə sahəsində tələblərinin dəyişməsi nəticəsində ticarət əlaqələrinin dəyişməsi baş verir. Məhz buna görə də xarici iqtisadi siyasətin təsiri ilə daxildə iqtisadi sahələrin, regionların fəaliyyətində, iş qüvvəsi və kapitalın istifadəsində dəyişikliklərə məruz qalır. Milli iqtisadiyyatın yeni inkişaf dövründə xarici ticarət siyasəti xarici bazarların əldə saxlanması, və ya milli təsərrüfat subyektlərinin onlara çıxışının təmin edilməsi məsələsi gündəmə gəlir. Belə ki, xarici bazarlarda iştirak payının genişləndirilməsi üçün mövcud ehtiyatların səfərbər edilərək istifadə olunması məqsədini daşımağa başlayır. Bundan başqa növbəti inkişaf mərhələsində artıq xarici ticarət siyasəti milli maraqlarla xarici ölkələrin maraqlarının balanslaşdırılması, təhlil edilərək daxili siyasətdə düzəlişlərin həyata keçirilməsi məqsədini qarşıya qoyur. Xarici ticarət siyasəti zaman aspekti dövlətin cari an və uzun müddətli dövr üçün xarici iqtisadi əlaqələrini formalaşdırılmasında hərəkətlərini müəyyən edir.

Belə ki, davamlı inkişafın xarici ticarət siyasəti vasitəsilə təmin edilməsi üçün mütləq surətdə dünya iqtisadiyyatında son illər mövcud olan aşağıdakı məsələlərə diqqət artırılmalıdır:

1. Beynəlxalq bazarda rəqabət mübarizəsinin kəskinləşməsi.
2. Dünyada dönerli valyutaların məzənnələrinin qeyri sabit olması.
3. Dünya ölkələrində milli iqtisadiyyatların tədiyyə balanslarının tarazlıqlarının vaxtaşırı olaraq pozulması.
4. Dünyada ölkələrin xarici borclarının getdikcə artması.

Belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafını təmin edəcək amillərin təsirinin xarici ticarət siyasətdə aşağıdakı amillərin nəzərə alınması vacibdir:

I. Respublikanın iqtisadiyyatının rəqabətqabiliyyətliliyinin təmin edilməsi və artırılması onun davamlı inkişafının əsasıdır. Respublikanın iqtisadiyyatının rəqabətqabiliyyətliliyinin səviyyəsi onun xarici təsirlərə qarşı dayanıqlığına və dünya iqtisadi sistemində davamlı inkişafı ilə bir başa əlaqədardır. Hazırda dünyada milli iqtisadiyyatın təsərrüfat subyektlərinin xarici bazarlarda öz mövqeyini qorumaq qabiliyyəti onun rəqabətqabiliyyətliliyi kimi şərh edilir. Məhz bunun özü də çox saylı iqtisadi, sosial, siyasi, ekoloji, mental və s. kimi obyektiv və subyektiv amillərlə bağlıdır.

II. Dünya ölkələrində iqtisadçılar ölkənin iqtisadiyyatında rəqabətqabiliyyətliliyin təmin edilməsi üçün çox vaxt sabit iqtisadi artıma nail olmanı göstərirlər. Lakin davamlı inkişaf sosial-iqtisadi baxımdan elə haldır ki, ölkə iqtisadiyyatının fasiləsiz artımını təmin edəcək daxili və xarici amillərin balanslaşdırılmasını, iqtisadi fəallığın isə mənfi nəticələrinin vaxtında aradan qaldırılmasını qarşıya qoyur. Bunlar isə iqtisadi artıma nail olma zamanı Elmi Texniki Tərəqqinin resurs, texnologiya, ekolojiya, demoqrafiya, informasiya, maliyyə sahələrində təhlilin aparılmasını, ekoloji, texnogen və s.

təhlükələrin mənfi nəticələrinin qiymətləndirilməsini tələb edir. Xarici ticarət siyasəti reallaşdırarkən isə bu mənfi nəticələrə gətirməyən rəqabətqabiliyyətli yerli istehsalın və idxalın təmin edilməsi nəzərdə tutulur. Belə ki, tələbat xüsusiyyətinə görə keyfiyyətli, texniki və kommersiya servisi ilə təmin edilən əmtələrin istehsalı və idxalı əhalinin sağlamlığı, təhlükəsizliyi kimi bir sıra məsələlərlə bağlıdır. Tədqiqatlar göstərir ki, beynəlxalq ticarətin və investisiya axınlarının artıq «şimaldan cənuba» doğru deyil, «cənubdan-cənuba» doğru istiqamət alması və Çin, Hindistan, Braziliya, Indoneziya kimi inkişafda olan dövlətlərin sürətli və davamlı inkişaf etməsi Azərbaycan üçün xarici iqtisadi siyasətin istiqamətinin «cənuba» yönəldilməsi prioritetini müəyyənləşdirməyə də şərait yaradır. Hal-hazırda həmin ölkələrin bazarlarına daxil olmanı, onlarla qarşılıqlı effektiv əməkdaşlığı təmin edəcək xarici iqtisadi siyasətin formalaşdırılması və reallaşdırılmasına isə yalnız dövlətin tənzimləyici iştirakı ilə mümkündür. Bundan əlavə xarici iqtisadi fəaliyyətdə dövlətin məntiqi, ardıcıl və sistemli şəkildə tənzimləyici tədbirlər həyata keçirilməlidir. Respublikamızda davamlı inkişaf modelinə keçidin başlıca istiqamətlərindən biri kimi yaxın gələcəkdə respublikamızın dünya iqtisadiyyatına bərabər əsaslarla effektiv inteqrasiyasını təşkil edir.

III. Beynəlxalq rəqabət sistemində elmi-texniki, təşkilati və idarəetmə elementlərinin səmərəliliyinə təsir edən informasiya-texnologiya amili nəzərə alınmalıdır. Informasiya Kommunikasiya Texnologiyalarının keyfiyyəti, bu resurslardan istifadənin geniş olması davamlı inkişaf üçün zəmin yaradır. Beynəlxalq iqtisadiyyatda keyfiyyət dəyişikliklərinin baş verməsi son məhsul kimi yüksək texnoloji və elm tutumlu əmtələrin istehsalına üstünlüyün verilməsinə, bu da tədricən beynəlxalq ticarətdə texnologiyalar üzrə mübadilənin güclənməsinə şərait yaradır. Beynəlxalq ticarətdə əmtələrin informasiya tutumluğu artır, keyfiyyət göstəricilərinin yüksəlməsi baş verir. Bundan əlavə keyfiyyətli informasiya tutumlu məhsullara daha çox fikir verilir. Informasiya Kommunikasiya Texnologiyalarının inkişafı və “on-layn” kommunikasiyadan kütləvi istifadə «məkan-zaman-materiya» strukturunun dəyişməsinə,

istək və arzuların, tələbin xüsusiyyətləri ilə bağlı məlumat bazasının yaranmasına, ümumilikdə heç kimdən asılı olmayan yeni iqtisadi şəraitin və iqtisadiyyatda virtuallığın yaranmasına səbəb oldu.

IV. Milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafının təmin edilməsində insan resursları və təhsil əsas rol oynayır ki, bu da dünyada «biliklər iqtisadiyyatı»nın formalaşması üçün xüsusi əhəmiyyətli bir amildir.

V. Davamlı iqtisadi inkişafın təminatçısı olan səmərəli və balanslaşdırılmış dövlət tənzimləməsinin mövcud olması.

Hal-hazırda dövlət tənzimləmə alətlərinin sayı bəzən məqsədləri reallaşdırmaq üçün kifayət etməyə bilər. Belə ki, bir məqsədi reallaşdıran zaman bir neçə mexanizmdən, ya da onların kombinasiyasından istifadə edilir. Xarici iqtisadi əlaqələr müxtəlif (stimullaşdırıcı, məhdudlaşdırıcı) alətlərlərin təsiri altında yaranmaqla vahid siyasi-iqtisadi sistemi formalaşdırır. Beynəlxalq qurumlar tərəfindən iqtisadiyyatda sərbəstliyin get-gedə artırılması tələbi, digər tərəfdən isə siyasi-iqtisadi münasibətlərin dəyişməsi ehtimalının mövcudluğu, daxili iqtisadi tarazlığa nail olunma istəyi və milli təhlükəsizliyin qorunması şərtləri bir sıra hallarda ziddiyyət yaradır. Bu isə sonda bu da xarici iqtisadi siyasət qərarlarının qəbul edilməsində tətbiq ediləcək müxtəlif alətlərin müxtəlif məqsədlərə qarşılıqlı, çarpaz təsirinin təhlilini önə gətirir. Bu səbədən də məqsədlərlə alətlərin əlaqəsi və məqsədə çatmada ən vacib olan, dövlət vəsaitlərinə qənaət edən, dövlətin tənzimləyici təsirini maksimum effektiv edən aləti seçmək vacibdir. Bu işdə müasir iqtisadiyyatın praktiki olaraq beynəlxalq olması, miqyas və məkan anlayışlarının ticarətdə hədd kimi ortadan qalxması, və nəticələrin əldə olunmasında zaman kəsiyinin azalması, informasiya məkanını sürətlə dəyişkən olması diqqəti cəlb edir. Hazırkı şəraitdə ticarətdə elektron xidmət, informasiya banklarının mövcudluğu, sərhədlərin keçilməsinin asanlaşması, ixtisaslı əməyin, kapitalın, innovasiyaların mobilliyinin artması, yeni rabitə və Kütləvi İnformasiya Vasitələri,

Informasiya Kommunikasiya Texnologiyaları təkmilləşməsi nəticədə yeni mexanizmlərin tətbiqini zəruri edir.

Müasir dünyada milli iqtisadiyyatların xarici ticarət siyasətlərinin əsasən liberallaşma üzərində qurulmaya meyl etməsi tənzimləmədə iqtisadi metodlara üstünlüyün verilməsini ortaya qoyur. Dövlətlərin xarici ticarəti gücləndirmək və milli hakimiyyətin sabitliyini qorumaq istəyi xarici ticarəti stimullaşdırmaq vəzifəsinə uyğun olmalıdır. Dövlət iqtisadiyyatın davamlı inkişafını təmin edəcək xarici iqtisadi siyasəti formalaşdırarkən müəyyən bazaya malik olmalıdır, yəni ilk növbədə milli iqtisadiyyatın xüsusiyyətlərini nəzərə alan normativ-hüquqi baza olmalıdır. Bundan başqa daha sonra zəruri iqtisadi institutlar sisteminin və nəhayət, bu və ya digər həlqəni lobbiləşməyə və iqtisadiyyatda lider rolunu ələ keçirməyə imkan verməyən geniş şəbəkəli milli bazar strukturunun və demokratik vəziyyətin olması zəruridir.

Respublikamızın regionlarında ixrac potensialını daha da artırmaq məqsədi ilə aşağıdakı istiqamətlər üzrə xarici iqtisadi əlaqələrin və onunla əlaqəli fəaliyyətin artırılması nəzərə alınmalıdır:

1. Respublikanın maşınqayırma, elektrotexnika, cihazqayırma, radioelektronika sənaye sahəsi məhsullarının ixracı üçün imkanları aydınlaşdırılmalı, o cümlədən inkişafdan geri qalan ölkələrin iqtisadiyyatlarında bu sahələr üzrə istifadə əlaqə yaratmaq və zəruri idarəçilik tədbirləri həyata keçirilməlidir.

2. Respublikanın kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracını artırmaq üçün sertifikat tələblərini istehsal prosesində nəzərə alınmalıdır.

3. Azərbaycanın Hindistan və Çinin bazarlarına kimya sənaye məhsullarının, onların əczaçılıq sənayesi üçün yerli bitkilərinin təbliği və satışının təşkil edilməsi, xüsusi reklam layihələrinin həyata keçirilməsi

4. Beynəlxalq dünya ərzaq problemlərinin həlli istiqamətində tədbirlərə yaxından qoşulmaqla yeyinti sənaye məhsulları istehsalı şəbəkəsində iştirak payına nail olmaq, humanitar yardım və digər xəttlərlə ixrac imkanlarını müəyyən etmək.
5. Respublikada nəqliyyat və distribyutor şəbəkələrini genişləndirmək və ixracın infrastruktur sistemini təkmilləşdirmək;
6. Respublikanın regionlarında innovasiya strukturlarını formalaşdırmaq üçün mütəmadi olaraq monitorinq təşkil etmək və ixracın artırılması monitorinqi aparılmalıdır.
7. Respublikada yerli istehsal sahələrinin nəzdində elmi-tədqiqat bölmələrini formalaşdırmaq və idarəetmə sistemində üfuku idarəetməyə keçərək mövcud komandadan, yəni hər sahəyə, cavabdeh olan mütəxəssislərdən xüsusi rəqabəti izləyərək fəaliyyəti təkmilləşdirmə üzrə iş apara biləcək şöbə yaratmaq;
8. Ölkəmizdə bio və informasiya texnologiyaları sahələrini inkişaf etdirmək üçün beynəlxalq əməkdaşlığı artırmaq lazımdır. Bu məqsədlə Hindistanın təcrübəsindən istifadə etmək üçün ikitərəfli əlaqələrə daha çox fikir verilməlidir.
9. Ölkəmizdə intellektual mülkiyyətin qorunması və gizli iqtisadiyyat faktorlarının aradan qaldırılması üçün sosioloji sorğu sistemini yaratmaq.
10. Respublikada yüksək texnologiyalar üzrə mütəxəssislərin səlb edilməsi və xidmət xidmətlərinin təşkili ilə əlaqədar birbaşa əməkdaşlıq formalarının yaradılması
11. Ölkəmizdə əmtəə və xidmətlərin ixracı üzrə loqistika infrastrukturunun yaradılması və inkişafı.
12. Respublikanın təbii resurslardan və iqlim şəraitindən istifadə etməklə Bakıda, Gəncədə, Sumqayıtda, Qubada kommunal təsərrüfat avadanlıqlarının istehsalı, kurort-sanatoriya, turist-baza komplekslərin tikintisi şəbəkəsinin genişləndirilməsi olduqca vacibdir. Bu məqsədlə xüsusi güzəştli paket sistemini tətbiq etmək, Gəncə-Qazaxda

avtomobil nəqliyyat üçün ehtiyat hissələrinin hazırlanması, Mingəçevirdə kompüter texnologiyaları istehsalını, Şəki-Zaqatalada innovasiyalar və yeni texnologiyalar əsasında yerli xammala əsaslanan toxuculuq və tikiş mallarının istehsal enerji enerji mənbələri istehsalı üçün avadanlıqların istehsalı, Naxçıvanda inşaat materialları istehsalı ixrac üçün perspektivli hesab edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, respublikamızda iqtisadiyyatın diversifikasiya edilməsi modelinin tətbiqinin özünün də müəyyən problemləri vardır. Bu isə bəzi fəaliyyət növlərində şərti-daimi xərclərin bütün istehsal edilən məhsulun sayı üzrə bölünməindən irəli gələn bir halla bağlıdır. Yəni, hər hansı bir əmtəənin işlənilib hazırlanmasına çəkilən xərc onun az sayda buraxılması hesabına ödənilə bilməz. Belə ki, daxili bazarın tələbinin olduğu halda bu xərclər geniş miqyaslı istehsal tələb edə bilər ki, bu da xarici iqtisadi fəaliyyətin genişləndirilməsini təkidlə tələb edir. Prioritet kimi tək cə struktur və institusional islahatlar kifayət etmir, bunun üçün elmi-texniki siyasətin gücləndirilməsinə və genişləndirilməsinə də ehtiyac vardır. Respublikamızda informasiya və texnologiyaların milli bazarı hələki tam formalaşmayıb və əsas səbəb kimi hüquq boşluğunun olmasını göstərmək olar.

FƏSİL III. Azərbaycanın xarici ticarət strategiyasının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

3.1 Ölkələrarası ticarət potensialının qiymətləndirilməsinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Xarici ticarətin iqtisadiyyatın inkişafında onunla müəyyən edilir ki, dövlətlər arasında olan ticarət imkanlarının maksimum səviyyəsinin hesablanması əhəmiyyəti bəlli olar. Məhz buna görə də xarici ticarət tədqiqatlarının mühüm hissəsi ölkələr arasında ixrac və idxalın maksimum səviyyəsinin hesablanmasına istiqamətlənmişdir.

Xarici ticarət potensialının qiymətləndirilməsi üçün tədqiqatçılarda müxtəlif metodlardan istifadə etmişlər ki, onlardan Cazibə modeli, Aşkarlanmış nisbi üstünlük modeli, Kosinusun ölçüsünü, Tərəfi-müqabilin əvəzlənməsi modeli, Ümumi modeli göstərmək olar.

Cazibə modeli

İlk öncə tədqiqat prosesində Cazibə modelindən istifadə olunmasına diqqət yetirək. Cazibə modeli xarici ticarətdə ikitərəfli ticari əlaqələri şərh etmək üçün münasib vasitə hesab olunaraq geniş şəkildə tətbiq edilir. Bu modellər idxal və ixrac edən dövlətlər arasında ticarətin potensialını dəyərləndirmək üçün lazımı şərait yaradır. Belə ki, iki dövlət arasında ticarət potensialının hesablanması xüsusi cazibə modelində təyinedici amillərdən istifadə edərək həyata keçirilir. Bu amillər iki dövlətin iqtisadi xüsusiyyətlərindən və ticarət əlaqələrindəki maneə və meyillərdən ibarətdir. Bu model çərçivəsində iki dövlətin ticarət əlaqələrindəki mövcud maneə və meyilləri kəmiyyət və keyfiyyət dəyişkənlikləri şəklində modelə daxil edilir. Sonda əldə olunan parametrlər vasitəsi ilə onların ikitərəfli ticarətə təsiri öyrənilir.

Ən sadə şəkildə, əgər xüsusi maneə və meyil mövcud olmasa, cazibə modelindən istifadə etməklə iki dövlət arasında qarşılıqlı ticarəti dövlətlərin

iqtisadiyyatının həcmi və coğrafi nəzərdən aralıq məsafəsinə bağlılığı ilə əlaqədardır:

$$T_{ij} = f(GDP_i, GDP_j, D_{ij})$$

burada

T_{ij} - i və j dövlətin ticarət potensialı

GDP_i - i dövlətin ÜDM-i

GDP_j - j dövlətin ÜDM-i

D_{ij} - i və j dövlətin arasında məsafə

Mövcud modeldə ÜDM iki dövlətin iqtisadi həcmnin göstəricisidir. Ümumi daxili məhsulun artması ilə ölkənin istehsal və istehlak qüvvəsi artmış olur. Başqa sözlə dövlətlər arasında ticarətə tələb və təklif artmış olur. Beləliklə, ÜDM-in artımı ikitərəfli ticarət əlaqələri prosesinə müsbət təsir göstərir. Həmçinin D_{ij} coğrafi məsafənin ticarət prosesinə təsirini göstərir. Bu təsir mənfi xarakter daşıyır. İki ölkə arasındakı coğrafi məsafə çox olduqca onlar arasında ticarət əlaqələrinin həcmi də aşağı düşür. Əsas səbəbi isə nəqliyyat xərcləri və yüklərin daşınması xərclərinin artmasıdır. Belə ki, bu təsirin həcmi yükün ümumi dəyərində daşınmaya çəkilən xərclərin payına bağlıdır.

Soluga və Vinters (1999) Şimali Amerika və Latın Amerikasını ölkələri üzrə ticarət cazibəsi modeli sahəsində tədqiqatların nəticəsində dövlətlər arasında coğrafi məsafənin təsirini qeyd etmişlər. i və j ölkələri arasında məsafəni araşdırarkən, i dövləti ilə onun j dövlətindən fərqli digər ticarət tərəf müqabilləri arasında məsafə uzaqlaşdıqca, onun j dövlətindən idxalı artmış olacaq.

Mübadilə tərəfi olan dövlətlərin ticarət əlaqələrinə məsafə amilinin mənfi təsirini və GDP göstəricisində iqtisadi ölçülərin müsbət təsirini nəzərə alsaq, cazibə formulunda təqdim olunan ticarət potensialı modelinin müəyyən dərəcədə Nyutonun cazibə qanununa oxşarlığı özünü büruzə verir.

Hal-hazırda cazibə modelinin beynəlxalq ticarət sahəsində araşdırmalarda geniş tətbiq edilir. Ticarət cazibəsi modelinin daha ətraflı forması Zarzoso və Lehmann (2003) tərəfindən araşdırılmışdır:

$$X_{ij} = \beta_0 GDP_i^{\beta^1} \cdot GDP_j^{\beta^2} \cdot N_i^{\beta^3} \cdot N_j^{\beta^4} \cdot D_{ij}^{\beta^5} \cdot A_{ij}^{\beta^6} \cdot U_{ij}$$

Burada

X_{ij} i və j dövlətlərin arasında ticarət əlaqələrini dəyişkənliyi,

GDP_j və GDP_i iki dövlətin ÜDM göstəricisi.

N_j və N_i iki dövlətin əhali göstəricisi.

D_{ij} iki dövlət arasında olan məsafə göstəricisi

U_{ij} xəta göstəricisidir.

A_{ij} abstrakt dəyişiklikləri ki, qonşuluq, ticari razılaşmalarını, iqtisadi və mədəni əməkdaşlıq müqavilələri nəzərdə tutur.

Molle və əməkdaşları (2001) tərəfindən Uruqvayın Argentina və Braziliya ilə ikitərəfli ticarət kontraktlarının təsirini abstrakt dəyişkənliklər nəzərə alınmaqla cazibə modelindən istifadə edərək araşdırmışlar. Bu araşdırma bağlanmış kontraktların dövlətin ticarət potensialına müsbət təsirini ortaya çıxartmışdır.

Seyyed Komil Təyyebi və Kərim Azərbaycani (2002) İran və Ukrayna arasında ikitərəfli ticarət əlaqələrinin potensialının müəyyən edilməsi üçün cazibə modelindən istifadə etmişlər. Bu modeldə başqalarından fərqli olaraq iki dövlətin iqtisadi oxşarlığı daxil edilmişdir. Modelin son formatı bu şəkildə verilmişdir:

$$\text{Log}T_{ij} = a_1 + a_2 \text{Log}GDP_i + a_3 \text{Log}GDP_j + a_4 DIS_{ij} + a_5 LIN + V_{ij}$$

Burada

T_{ij} - i dövlətinin j dövləti ilə ticarət potensialı.

GDP_i - ixracatçı dövlətin (i) ÜDM-i.

GDP_j - idxal edən dövlətin (j) ÜDM-i.

DIS_{ij} - i və j dövlətləri arasında məsafə dəyişkənliyi;

LIN - ixracatçı və idxal edən iki dövlətin oxşarlıq dəyişkənliyi.

V_{ij} - xəta göstəricisidir.

Bu modeldə a_2 və a_3 əmsallarının müsbət, a_4 və a_5 əmsallarının isə mənfi olması gözlənilir.

LIN dəyişkənliyi ixrac və idxal edən dövlətlərin oxşar cəhətlərinin və Linder ticarət nəzəriyyəsinin göstəricisidir. Bu nəzəriyyəyə uyğun olaraq, oxşar dövlətlər digər qeyri oxşar dövlətlərlə müqayisədə bir-birilə ticarət əlaqələrinin yaradılmasına daha çox meyl göstərirlər. Hər nəfərə düşən gəlir bu oxşarlıqların göstəricilərindən biri hesab oluna bilər. Bu dəyişkənlik aşağıdakı düsturla ifadə edilir:

$$LIN = \text{Log}(PGDP_i - PGDP_j)^2$$

Burada $PGDP_i$ və $PGDP_j$ ixrac və idxal edən dövlətlərin hər nəfərə ümumi daxili məhsulunun göstəricisidir.

Nazia Gul və Hafiz Yasin 2011-ci ildə cazibə modelindən istifadə edərək Pakistan İslam Respublikasının ticarət potensialını qiymətləndirmişdi. Aparılmış tədqiqatda 1981-2010 illər üzrə 45 ölkə məlumatından istifadə edilmişdi. Modeldən əldə olunan əmsallar Pakistan İslam Respublikasının dünya ölkələri ilə ticarət potensialını qiymətləndirilməsi üçün istifadə edilmişdi. Nəticələrə əsasən Pakistan İslam Respublikasının ticarət potensialı bu ölkələrdə yüksəkdir: Asiya-Sakit okean regionu (ASEAN), Avropa Birliyi (EU), yaxın şərq, Latin Amerikas, Şimali Amerika ölkələri. Xüsusilə, ən yüksək potensial Yaponiya, Şri Lanka, Banqladeş, Malayziya, Filippin, Yeni Zelandiya, Norveç, İsveç, İtaliya və Danimarka ilə mövcuddur.

Shaista Khan, Ihtisham ul Haq, Dilawar Khan (2013) araşdırma işində 1990-2010 illərin məlumatına əsasən cazibə modeli vasitəsilə Pakistan İslam Respublikasının əsas ticarət tərəfdaşları ilə ticarət potensialı araşdırılıb.

Araşdırmanın nəticələrinə əsasən ÜDM və hər nəfərə düşən ÜDM Pakistan İslam Respublikası ilə həmin ölkələr arasında ticarət həcminə müsbət təsiri var. Məsafə və mədəni oxşarlıq dəyişkənləri əks təsir göstərir. 2015-ci ilin məlumatına əsasən tərəfdaş dövlətlərin hər biri üçün müəyyən edilməş potensial ticarət və faktiki ticarət həcmnin müqayisəsi Yaponiya, Türkiyə, Malasiya, Hindistan və İran və Azərbaycanın müvafiq olaraq Pakistan İslam Respublikası daha çox reallaşmamış ticarət potensialına malik olmasını göstərir.

Cazibə modeli ümumi mənada dövlətin ixracat potensialında tərəf müqabil dövlətləri təsnifləyir, ancaq məhsul növləri üzrə konkret olaraq heç bir məlumat vermir. Bu baxımdan həmin modelin bu tədqiqatda geniş istifadə olunması və tətbiqi məqsədə uyğun hesab edilmir.

Aşkarlanmış nisbi üstünlük modeli

Görkəmli İqtisadçı alim Balassa aşkarlanmış nisbi üstünlük modelini ilk dəfə olaraq, istənilən dövlətin ixracatının potensial imkanlarının paritet formada qiymətləndirilməsi üçün geniş tədqiq etmişdi. Bu modelə əsas götürməklə tədqiqat işində Azərbaycanla dünya ölkələri arasında İranla Türkiyə arasında idxal-ixrac imkanlarını tarazlı vəziyyətdə hesablamaq olar.

j dövlətinin ixracatına dair aşkarlanmış nisbi üstünlük əmsalı aşağıdakı şəkildədir:

$$RCA_{ij} = \frac{X_{ij} / X_{iw}}{X_j / X_w}$$

Kəsrin sürəti i mal qrupu üzrə j dövlətinin ixracatının həmin mal qrupunun dünya səviyyəsində ixracatında payını, kəsrin məxrəci isə (bütün mal qrupları üzrə) dünya ixracatında j dövlətinin ixracat payının göstəricisidir. Kəsrin dəyərinin birdən artıq olması j dövlətinin i mal qrupu ixracatı sahəsində aşkarlanmış nisbi üstünlük əmsalının mövcudluğunu göstərir. Əgər bütün mallar üzrə ticarət imkanını

yoxlamaq istədiyimiz iki dövlətin aşkarlanmış nisbi üstünlük əmsalını hesablasaq, hər iki dövlət nisbi üstünlüyə malik olan mallar siyahısında nə qədər az oxşarlıq olarsa, iki dövlət arasında ticarət imkanı artar.

Beynəlxalq ticarət mərkəzi 2010-cu ildə aşkarlanmış nisbi üstünlük əmsalından faydalanmaqla 14 mal qrupunda (SITC qruplaşması əsasında) 1999 və 2010-cu illərdə dünya dövlətlərinin nisbi üstünlüklərini çıxarıb, məlumatlar məcmuəsini nəşr etdirdi. Bu tədqiqat dünya dövlətlərinin nəzərdə tutulmuş mal qruplarının ticarətində tutduğu yeri müəyyənləşdirmək üçün əsas mənbə rolunu oynayır.

Həmçinin Valras və Canstun 2001-ci ildə Balassa əmsalından istifadə etməklə Şimali Amerikanın azad ticarət üzrə nizamnaməsinə üzv olan ölkələrin əkinçilik sahəsində 1996-98-ci illər ərzində (2 rəqəmli HS qruplaşması əsasında) kənd təsərrüfatında regional ticarətinin inkişafını araşdırmaq məqsədilə nisbi üstünlüklərini öyrənmişlər.

Fatimə Mehdipur Təmali (2010) aşkarlanmış nisbi üstünlük modeli vasitəsilə İranın İKT-ına üzv dövlətlərin ticarət potensialını (altırəqəmli Harmonik Sistem - HS səviyyəsində) müəyyən etmişdir. Tədqiqatın nəticəsinə əsasən 2007-2010-cu dövrdə İranın həmin dövlətlərə qeyri-neft ixrac potensialı ildə 450, idxal potensialı isə 1200 milyon dollar qiymətlədirilmişdi. Faktiki ixrac və idxal həcmi isə müvafiq olaraq, 215 və 428 milyon dollar olmuşdur. Bu isə ixrac potensialının 50% və idxal potensialının isə 62% - nin reallaşmamasını göstərir.

Mövcud nisbi üstünlük modeli ixrac imkanına malik olan malların yalnız ümumi adını müəyyən edir və müqayisə zamanı malların biri birindən üstünlüyü haqqında kəmiyyət baxımından heç bir məlumat vermir.

Kosinusun ölçüsünün modeli

İki dövlət arasında ticarətin təkmilləşmə səviyyəsini bir dövlətin ixracatı ilə ikinci dövlətin idxalatı arasında olan oxşarlıq səviyyəsi ilə təyin etmək olar. Belə

ki, ticarətin təkmilləşməsi, birinci dövlətin ixracatı ilə ikinci dövlətin idxalatının oxşar olması deməkdir. Bu, Kosinus ölçüsü əsasında müəyyən edilir.

Kosinusun ölçüsünü ilk dəfə Allen 1957-ci ildə “Riyazi iqtisadiyyat” adlı kitabında göstərmişdir. O kitabda kosinus əmsalının işlədilməsi vasitəsi ilə iki ölkənin idxalat və ixracatı arasında oxşarlıq səviyyəsi ölçülmüş və aşağıdakı kimi göstərilmişdir:

$$\text{Cos}_{ij} = \frac{e_i \cdot m_j}{[e_i][m_j]} \Rightarrow \text{Cos}_{ij} = \frac{\sum E_{ik} \cdot M_{jk}}{\sqrt{\sum E_{ik}^2 \cdot \sum_k M_{jk}^2}} \quad k=1,2,3,\dots,n$$

i, j, k , uyğun olaraq, ixrac edən dövlət, idxal edən dövlət və malın qrupunun nömrəsidir. E_{ik} i dövlətinin k malı üzrə dünyaya ixrac həcmi, M_{jk} isə j dövlətinin k malı üzrə dünyadan idxal həcmidir. X_{ijk} i dövlətindən j dövlətinə k mal qrupunun hərəkətidir. Əgər i dövlətinin bütün k mal qrupunun idxalçılarını nəzərə alsaq,

$$E_{ik} = \sum_{j \neq i} X_{ijk}, k = 1, 2, \dots, n$$

i dövlətinin bütün dünyaya ixracatının göstəricisidir (hesab olunur ki, ölkənin ixracatı n əmtədən ibarətdir) və əgər j ölkəsinə k əmtəə qrupu ixracatçılarını nəzərə alsaq,

$$M_{jk} = \sum_{i \neq j} X_{ijk} \quad (3.8)$$

n malı çərçivəsində iki dövlətin təyin bucağını bir-biri ilə müqayisə etmək olar. Kiçik bucaq göstərir ki, i dövlətin mal tərkibi (bütün məqsədlər və ya dünya üçün) j dövlətinin idxal etdiyi mal tərkibinə (bütün məqsədlər və ya dünya üçün) oxşardır. Böyük bucaq göstərir ki, i dövlətinin ixracat quruluşu və j dövlətinin

idxalat quruluşu oxşar və uyğun deyil. İki mal daşıyıcısı arasında fərq bucağının böyüklüyü ardıcıl olaraq ölçülmüş kosinusa uyğunlaşır.

Göstərilən düsturdan görünür ki, i dövlətinin ixracat malının j dövlətinin idxalatı ilə eyni olması tam təkmilləşmə səviyyəsini göstərir, yəni idxal və ixrac edən dövlətin mal nümunələri bir-birinə tamamilə oxşardır. Əgər bütün k malları üçün E_{ik} və ya M_{jk} və yaxud da hər ikisi sıfır olsa, onda modeldən göründüyü kimi $\cos_{ij} = 0$ olur, bu isə o deməkdir ki, ticarətin təkmilləşmə dərəcəsi sıfırdır.

Dünya iqtisadçılarının əksəriyyəti belə düşünür ki, iki dövlət arasında ticarət o zaman genişlənir ki, onlar arasında ticarət səviyyəsi yüksək olsun. Yəni bir dövlətin ixracat strukturu digər bir dövlətin idxalat strukturu ilə oxşar olsun. Amma yüksək ticarət səviyyəsi iki dövlət arasında yüksək ticarət əlaqələrinin formalaşması üçün kifayət etmir, ola bilər ki, mənfəətlilik, coğrafi yaxınlıq, siyasi məsələlər, ticarət maneələri və s. kimi digər səbəblər ticarət əlaqələrinin inkişafına təsir göstərir.

Təcrübi məsələlərdə dövlətlər arasındakı ticarətin səviyyəsinin qiymətləndirilməsi üçün (idxal və ixracat) müxtəlif üsullardan istifadə edilir ki, iki daşıyıcı arasında - A dövlətinin ixracatı və B dövlətinin idxalatının kosinus bucağının hesablanması onlardan biridir. Bu indeksin ölçüsü sıfır və 1 arasındadır: nə qədər 1 rəqəminə yaxın olsa, A dövlətinin ixracatı və B dövlətinin idxalatı arasında kamil oxşarlıq aşkar olar və iki ölkə arasında ticarətin təkmilləşmə potensialı bir o qədər yüksək olar. Digər bir səviyyə odur ki, bucaq şaquli istiqamətli olsun, bu halda bucağın kosinusu 0-a bərabər olur. Bu fakt belə məna kəsb edir ki, iki dövlətin idxal və ixracatı arasında heç vaxt təkmilləşmiş ticarət əlaqələri mövcud ola bilməz.

Kosinusun əmsalı təkcə ixrac edən i və idxal edən j dövlətindən gözlənilən qarşılıqlı ticarət prosesinin gücünü mövcud ticarət nümunələri əsasında göstərir. Bu ölçü həqiqi potensialın müəyyənlişməsi haqqında bir əlamət göstərmir. Belə ki, iki dövlət arasındakı ticarətin tamamilə bir-birinə oxşar olması mümkündür. Bundan

başqa amma onların həqiqətən bir-biri ilə ticarət etmələri məlum deyil. Göstərmək lazımdır ki, oxşar cəhətlərin müqayisəsi bu vəziyyətin baş verməsinin səbəbi deyil. Yəni, qarşılıqlı baş verməsi mümkün olan bir əlamətin göstəricisidir.

İxracat və idxalatın strukturundakı oxşarlıqları müəyyənləşdirməkdən əlavə, bu metod ilə iki dövlətin idxal (və ya ixrac) strukturunda oxşarlıq dərəcəsinin ölçülməsi sahəsində də istifadə etmək olar. Yəni i dövlətinin ixracatı ilə j dövlətinin ixracatındakı oxşarlıq. Bu zəmində oxşarlıq nə qədər yüksək olarsa, bu, iki dövlətin eyni mal ixrac etməsini göstərir və nəticədə ixracat sahəsində iki ölkə arasında rəqabət mövcud olur. Həmin əmsalı iki dövlətin idxalatında da yerinə yetirmək olar. Belə olduqda, bu meyar dövlətlərin idxalat strukturunda rəqabət səviyyəsini göstəricisi olur.

Linneman H. və C. Van Beers 1988-ci ildə kosinus ölçüsündən istifadə edərək 35 inkişaf etməkdə olan və 15 inkişaf etmiş dövlətlərin ticarət potensialını qiymətləndirmişdi. Bu araşdırmada dövlətlərin ixrac və idxal oxşarlığının ölçülməsi üçün, Linder fərziyyəsindən istifadə edilmişdi.

Pançamuxi V. və həmkarları (1995) 26 dövlətin qarşılıqlı ticarət tamamlama səviyyəsini hesablamaq məqsədilə kosinus ölçüsündən istifadə etmişlər. Bu tədqiqat işində kosinus ölçüsü vasitəsilə 620 cüt ölkənin ticarət imkanları araşdırılmışdı.

Ə. Əxəvi və M.A. Hüseyini İranda Avropa İttifaqına kəndtəsərrüfatı sahəsində nisbi üstünlüyünü və ixrac potensialını qiymətləndirməsi üçün İran və 26 Avropa ölkəsinin 1999-2003 məlumatlarını kosinus modeli vasitəsilə təhlil edilmişlər. Tədqiqatın nəticəsinə əsasən 26 ölkədən 22-si, 0,8 kosinus indeksilə İranda yüksək ticarət tamamlama səviyyəsinə malikdir. İndeksin bir ədədinə yaxın olması İranda ixrac imkanlarının yüksək olmasının göstəricisidir. Lakin sanitar qaydalara riayət və icbari standartların alınması qeyd olunan ixrac imkanlarından istifadəni xeyli məhdudlaşdırır.

M. Rəhmani, M. Abedin İranın 26 ticarət tərəfdaşına ixrac imkanlarının qiymətləndirməsi üçün kosinus modelindən istifadə etmişlər. Kosinus indeksilə İranın icracı ilə həmin ölkələrin idxalı arasında oxşarlıq və tamamlama səviyyəsini ölçülür. Tədqiqatın nəticəsinə görə İranın ixrac potensialı 26 dövlət arasında Hidistandan yüksəkdi. Çünki İranın ixracı ilə Hindistanın İdxalı arasında oxşarlıq və uyğunluq yüksəkdir. Yaponiya, Cənubi Koreya, Tayland, İtaliya, İsveç, Fransa, İspaniya, Hollandiya, Çin, Almaniya, Ukrayna, Azərbaycan sonrakı yerlərdə durur.

Kosinus ölçüsü ümumi halda malların ixracı və idxalı haqqında deyil, tərəf müqabil dövlətlərin ixrac potensialı baxımından müqayisəsinə imkan yaradır.

Xarici ticarətdə tərəfi-müqabilin əvəzlənməsi modeli

Xarici ticarətdə tərəfi-müqabilin əvəzlənməsi modelinin təsviri. İki A və B dövlətlərini nəzərdən keçirək. Model dövlət A -nın mövqeləri baxımından məsələnin həllinə yönəldilib. Növbəti işarələri qəbul edək:

C_A, V_A - baxılan məhsulun uzaq xarici dövlətlərdən A dövlətinə idxalının müvafiq olaraq orta qiyməti və həcmi.

C_B - B-nin A-ya CİP şərtlərlə satdığı malın qiyməti.

V_B - məhsulun B dövlətindən UzaqXarici dövlətlərə ixracının həcmi.

T_A, T_B – müvafiq olaraq, UX-dən və B -dən məhsul vahidinin idxalı üzrə gömrük xərcləri.

x - B-nin A-ya sata biləcəyi əmtənin həcmi.

Yuxarıda tətbiq edilmiş əvəzləmə şərtinə əsasən:

$$x \leq V_A$$

$$x \leq V_B$$

Seçilmiş həllin səmərəliliyinin göstəricisi aşağıda məqsəd funksiyadır:

$$F = ((S_B - \gamma_B)T_B - S_A T_A - \gamma_A)x \rightarrow \min,$$

Burada γ_A və γ_B – uyğun olaraq, A-nın və B-nin inteqrasiya naminə öz xeyirlərini qurban vermək hazırlığının xarakterizə edən həssaslıq hədudlarıdır.

Belə ki, $F < 0$ olduqda, A-ya Uzaq Xaricdən -dən olan idxalı A-dan olan idxalla əvəzləmək daha sərfəlidir, belə ki bu idxalın həcmi $V_{BA} \geq \min \{V_A ; V_B\}$, B -nin məhsulunu idxal edən MDB dövlətlərinin maraqlarına toxunmamaq şərtini qoysaq, $V_{BA} = \min \{V_A ; V_B\}$.

Əks halda bu seqmentdəki tərəfdaşlıq iki tərəfdən birinin marağının γ hədindən artıq toxunulmasına gətirib çıxaracaq.

Modellərin parametrlərinin identifikasiyası. Burada təklif olunan modellər çox sadədir. Modellər sistemi metodologiyasının tətbiqinin əsas əlaməti və üstünlüyü ayrı-ayrı modellərin sadəliyidir. Bundan başqa, düzgün məlumatın alınmasında yaranmış problemlər tətbiqi modellərin məhz sadə olmasını tələb edir. Belə ki, zəruri dəqiq məlumatın mövcudluğu zamanı sistemin daha dəqiq təsviri məqsədilə modellərin mürəkkəbləşməsi mümkündür. Belə ki, təsvir olunan sadə model üçün də parametrlərin məlumat təminatının kifayət qədər mürəkkəb məsələdir. Bunun üçün müxtəlif variantlardan istifadə etmək olar. Misal üçün, C_A və V_A parametrlərin seçimi üçün birinci modeldə aşağıdakı yanaşmaları istifadə etmək vacibdir:

1. Son ilin göstəricilərini götürmək.
2. Son 2-3 il üçün orta qiyməti hesablamaq.
3. Orta kvadrat kənarlaşmanın minimumluğu meyarı üzrə hesablamaq.
4. Reqressiya təhlilinin metodlarından istifadə etmək.
5. Parametrlər digər bloklarda hesablanma və ya digər ekspertlər tərəfindən qiymətləndirilə bilər.

Göstərilənlər digər parametrlərə də aiddir. İstənilən parametrin seçimi konkret şəraitdən asılıdır. Misal üçün, əgər son illərdə baş verən meyillərin gələcəkdə də davam edəcəyi gözlənilirsə, onda reqressiya funksiyasının qurmaq və «onu gələcəyə

davam etdirmək» daha məqsədəuyğun sayılır. Belə ki, əgər kataklizm gözlənsə, adətən ekspert proqnozları tətbiq edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, azad ticarət zonalarına tətbiqi zamanı parametrlərin identifikasiyasını vacibdir. Belə ki, C_A və V_A -nən qiyməti kimi son ilin göstəricilərinin götürülməsi daha məqsədə uyğun hesab edilir.

Gömrük (T_A , T_B), sığorta və nəqliyyat tarifləri üzrə məlumatların əldə edilməsi də asandır.

γ_A və γ_B parametrlərilə məsələ daha çətindir. Təbii ki, heç bir kommərsiya təşkilatı öz xeyirlərindən imtina etməyəcək. Belə ki, , bu məsələ alyans iştirakçısı olan dövlətlərin hökumətlərinə aiddir.

B -nin satış qiyməti ilə də məsələ asan deyil. Əsasən o, aşağıdakı elementlərdən ibarətdir:

$$C_B = s + c + i + b,$$

s , c və i - müvafiq olaraq, maya dəyəri, məhsul vahidinin B -dən A -ya daşınma xərcləri və bu vahidin sığortasının bazar qiymətidir. b - istehsalçı və vasitəçilər tərəfindən planlaşdırılan yekun iqtisadi mənfəətdir. s və b -nin müəyyən edilməsi heç də asan deyil. Belə ki, birinci üçün orta statistik qiymətlərlə, ikinci göstərici üçün isə ekspert qiymətləri ilə məhdudlaşmaq olar.

Ümumi model

Tədqiqat işində geniş istifadə olunan modellərdən biridə ticarət potensialının qiymətləndirilməsinin ümumi metodikasındır.

Bu sahədə ilk növbədə iki dövlətin ticarət strukturuna (hal-hazırda idxal və ixrac olunan mallara baxılır. Bunun üçün A dövlətinin (dünyanın bütün ölkələrindən) idxal etdiyi malların - SITC ya HS şifrələri əsasında - siyahısı hazırlanıb və sonra onun qarşısında B dövlətinin həmin məhsullardan ixracatı (dünyanın bütün ölkələrinə) qeyd edilir. Bu məqsədlə A dövlətinin dünyaya ixrac

etdiyi məhsul növləri B dövlətinin dünyadan idxal etdiyi məhsulu ilə yanaşı öyrənilir. Burada A dövləti istehsal və ixrac etmədiyi, amma B dövlətinin idxalatının bir hissəsi olan məhsullar B dövlətinin idxal olunan əmtəə siyahısından silinir. Digər tərəfdən, A dövlətinin istehsal və ixrac etdiyi və B dövlətinin idxalatının bir hissəsi olan məhsullar müəyyənləşdirilir. Göstərilən metod daha dəqiq şəkildə aşağıdakı kimi izah edilir:

Bunu A dövlətinin B dövlətinə ixracat potensialının hesablanması timsalında göstərək olar (eyni qayda ilə A dövlətinin B dövlətindən idxal potensialı qiymətləndirilir). B dövlətinə idxal olunan məhsul növlərini seçib, onlara uyğun iki rəqəmi müəyyənləşdirək. B dövlətinə dünyadan idxalatın həcmi və A dövlətindən dünyaya ixracatın həcmi. Beləliklə, hər bir şifrənin qarşısında iki ədəd yerləşir. Maksimum potensialın qiyməti olaraq bu iki ədədin minimum səviyyəsi götürülür. Burada iki sütun qarşısında (biri hər bir şifrədən B dövlətinin ümumi idxal sütunu, digəri isə A dövlətinin ixracatı) üçüncü sütun - öncəki iki sütunun minimum səviyyəsi- yaranır. Bu metodikanın tövsiyəsinə görə A-dan B-yə ixracın nominal potensialı olaraq bu maksimum səviyyə deyil, onun 35%-i qəbul olunur.

Əgər fərz etsək ki, SITC şifrələrinə əsasən müəyyən mal və ya malqrupu üzrə B dövlətinin idxalatı M milyon dollar, A dövlətinin ixracatı N milyon dollar olarsa və $M < N$ olarsa, o zaman B dövlətinin A dövlətindən idxal imkanları M milyon dollardan çox olmayacaqdır. Beləliklə, A dövləti o malı digər dövlətlərə də ixrac etməlidir. Bunun əksi olaraq başqa bir hadisə də baş verə bilər. Bu zaman B dövlətinin idxal imkanları həmin məhsuldan A dövlətinin ixracat imkanlarından daha çox ola bilər ($N < M$ ola bilər). O halda B dövləti o məhsulu A-dan başqa dövlətlərdən də idxal etməyə məcburdur.

Belə ki, əgər bu üsula əməl edilsə, A dövlətinin B dövlətinə ixracat potensialının maksimum səviyyəsi təyin olunacaq. Buna nəzər salsaq ki, adətən təkcə potensialdan təxminən 35%-i istifadə olunur, A ölkəsinin B ölkəsinə ənənəvi

ixracat potensialı M və N rəqəmləri minimumunun təxminən 35%-ı olacaq. Bu rəqəmlər A dövlətinin B dövlətinə ixrac potensialının ümumi metodunun göstəricisidir. A dövlətinin B dövlətindən idxal potensialının hesablanması üçün də bu üsuldən bəhrələnmək mümkündür.

M. Abedin və həmkarları İran və Fars körfəzi Əməkdaşlıq Şurası ölkələri arasında ticarət potensialının qiymətləndirilməsi üçün ümumi metodikadan geniş istifadə etmişdi. Tədqiqat işində Beynəlxalq ticarət mərkəzinin (ITC) məlumat proqramının (PC/TAS) 2010-cu il versiyasından istifadə edilmişdir. Bu proqramdan 2 və 6 rəqəmli kodlar üzrə (HS) 1997-2015 illərdə dünya ölkələrinin ixracat həcminin məlumatını əldə etmək mümkündür.

İşin nəticəsinə görə İranın Fars körfəzi Əməkdaşlıq Şurası ölkələrinə ixrac potensialının ümumi dəyəri 781 milyon dollar və idxal potensialı isə 667 milyon dollar müəyyən edilmişdir.

Tədqiqat işində Azərbaycanın bir sıra ölkələrlə ayrı ayrılıqda ixrac və idxal potensialı qiymətləndirilmiş və yüksək potensiala malik olan məhsulların adları müəyyən edilmişdir.

Hal-hazırda Azərbaycanda bu model geniş tətbiq edilir.

Son nəticədə respublikamızda bu modelin üstünlüyü odur ki, burada ixrac imkanı olan məhsulların çeşidi və segmentləri haqda daha dəqiq məlumat verilir, eyni zamanda kəmiyyət baxımından onların xarakteristikasını müəyyən edir. Bu metodikadan istifadə etməklə ixracatın genişləndirilməsi üçün dövlət qurumlarına müəyyən təklif və tövsiyələr vermək mümkündür.

3.2. Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinin zəruriliyi və yolları

Xarici ticarətin səmərəliliyi probleminin tədqiq edilməsi olduqca vacibdir. Belə ki, yalnız səmərəliliyin müəyyən olunması vasitəsilə xarici ticarətin inkişaf istiqamətlərini, onun quruluşunu və baş verən dinamikanı obyektiv qiymətləndirmək mümkündür. Ona görə Azərbaycanın xarici ticarətinin müasir durumu, xarici ticarətin səmərəlilik səviyyəsi və onun ətraflı təhlili daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, son 15 ildə respublikamız üçün sözügedən məsələlər yenidir və artıq mövcud nəzəriyyənin və təcrübənin dərinədən mənimsənilərək doğru şəkildə tətbiqi çox vacib bir hadisədir.

Azərbaycanın xarici ticarətin səmərəliliyini müəyyən edən bir sıra amillər vardır:

- 1.Mili iqtisadiyyatın ümumi inkişaf səviyyəsi;
- 2.İqtisadiyyatın kamillik dərəcəsi;
- 3.Milli iqtisadiyyatın quruluşu.

Qeyd etmək lazımdır ki, uzunmüddətli səpkidə təkcə daxili deyil, həm də xarici bazarda müəyyən tələbləri ödəyəcək qədər yüksək iqtisadi potensialı olan dövlətlər inkişaf etmiş və səmərəli xarici ticarət əlaqələrinə malikdirlər.

Göstərmək lazımdır ki, iqtisadiyyatda sahəvi və texnoloji ixtisaslaşma xarici ticarət əlaqələrinin mühüm rol oynayır. Belə ki, bu cəhətlər iqtisadiyyatın yetkinlik səviyyəsini, onun yüksək texnologiya və innovasiyalar yaratmaq və tətbiq etmək imkanlarını müəyyən edir.

Tədqiqatlara görə xarici ticarətin səmərəliliyini müəyyənləşdirən cəhətlərdən biri onun «İntellektuallaşma»sıdır. Bu sonda özünü ticarət dövriyyəsində xammal və materialların yüksək texnoloji məhsullar, «Nou-hau», lisenziya, patent və s. ilə əvəzlənməsində büruzə verir. Son dövrdə dünya təsərrüfat əlaqələrinin təşkilində texnoloji mübadilənin rolu artmaqdadır. Buna görə də beynəlxalq iqtisadi əlaqələr daxilində yüksək texnoloji əmtəələrin və xarici investisiyaların ölkələr arasındakı axınlarını, patent və lisenziya satışını izləmək

üçün «qlobal texnoloji balans» yaratmaq problemi yaranmışdır. Beləliklə, dünya sivilizasiyasının müasir mərhələsində beynəlxalq texnoloji mübadilə mexanizmlərinə arxalanan təsərrüfat əlaqələrinin yaradılması və inkişafı xarici ticarətin səmərəliliyinə birbaşa təsir göstərir.

Xarici ticarətin səmərəliliyinin yüksəlməsi xarici və daxili amillərlə sıx bağlıdır. Bu amillərə aşağıdakılar daxildir:

1. Beynəlxalq əmək bölgüsünün və milli iqtisadiyyatın ona qoşulma səviyyəsi;
2. Xarici ticarət əməliyyatlarının liberallaşdırılması səviyyəsi;
3. Ölkə və regionların inteqrasiyası prosesinin dərinliyi səviyyəsi;
4. Ticarət-iqtisadi infrastrukturun yaradılmasında elmi-tədqiqat işlərinin nailiyyətlərindən istifadə olunması;
5. Ölkənin bank sisteminin inkişafı və onun qlobal ödəmə məkanına tezliklə inteqrasiyası;
6. Ağıllı proteksionizm və idxal-ixrac əməliyyatlarının əmtəə quruluşu və coğrafiyası baxımından diversifikasiyası.

Tədqiqatlar göstərir ki, xarici ticarət fəaliyyətinin həyata keçirilməsində mühüm məsələlərdən biri səmərəliliyin müəyyən edilməsi məsələsidir. Belə ki, beynəlxalq mübadilədə iştirakdan əldə olunan faydadan asılı olmayaraq səmərəli mal idxal-ixracı imkanının olmasına əmin olmayanadək xarici ticarət əlaqələrinə girmirlər. Bundan əlavə subyektlər məhdud material resurslarına malikdirlər və onlar bu resursları daxili və ya xarici bazarda sərif etmək məsələsində düşünürlər. Buna görə də əvvəlcədən subyektin xarici ticarətdən hansı iqtisadi fayda və səmərəlilik əldə edəcəyi müəyyən edilməlidir.

Xarici ticarətin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin çoxlu metodları vardır. Bu metodlar arasında müəyyən fərqlər vardır ki, bu məsələyə baxışların bir-birindən fərqlənməsi ilə bağlıdır. Lakin onların bəziləri daha geniş tətbiq olunur və daha sərfəlidir.

Xarici ticarət əməliyyatlarında istənilən yolla yüsək mənfəət heç də həmişə əsas məqsəd kimi qoyulmamalı, öz tərəfdaşlarının zəruri mallarla təmin olunması və etibarlı satış kanalllarının tapılmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir.

İqtisadi səmərə dedikdə, xarici ticarətdə adətən «xarici ticarətdən gəlir» nəzərdə tutulur: idxal əməliyyatı üçün - idxal olunan malın müqavilə və daxili qiymətləri arasında, ixrac əməliyyatları üçün - ixrac və daxili bazarda alış qiymətləri arasında fərq nəzərdə tutulur.

Tədqiqatlar göstərir ki, beynəlxalq bizneslə məşğul olan müəssisələr tərəfindən xarici ticarət əməliyyatlarının həyata keçirilməsi ilə bağlı xərc və gəlirlərin qeydi lazımi səviyyədə aparılmır. Bu isə səmərəliliyin qiymətləndirilməsini xeyli çətinləşdirir. Bununla yanaşı xarici ticarətlə məşğul olan müəssisə və təşkilatlar tərəfindən səmərəlilik yanaşmalarının lazımınca dərk olunması tələb edilir. Belə ki, **xarici** ticarətin səmərəliliyinin dəqiq müəyyən olunması üçün alış və satış haqda **kifayət** qədər məlumat tələb olunur.

Firmada operativ xarici ticarət informasiyasının olması xarici ticarət əməliyyatlarının nəticəsini qiymətləndirməyə imkan verən bir sıra göstəriciləri müəyyən etməyə imkan yaradır.

Xarici ticarət fəaliyyətinin səmərəliliyi müvafiq ölkənin xarici ticarət (idxal-ixrac) siyasəti daxilində müəyyən olunur. Bu halda ümumi olaraq xarici ticarət siyasəti onunla müəyyən olunmalıdır ki, ayrı-ayrı əmtəə qruplarının çeşidi onların yerli istehsalı deyil, digər əmtəələrin (ixrac) istehsal məsrəfləri hesabına həyata keçiriləcəkdir. Belə ki, bu əmtəələrin satışından əldə olunan vəsaitə nəinki geniş istehlak malları, həmçinin istehsal müəssisələrinin fəaliyyətini genişləndirmək üçün maşın və texnoloji avadanlıq alınacaqdır. Burada xarici ticarət mübadiləsinin səmərəli olması üçün idxalı nəzərdə tutulmuş əmtəə ilə yerli istehsal xərcləri ixrac mallarının istehsal xərclərindən çox olmamalıdır. Bu şərtin ödənməsi müəssisənin ölkənin ixrac potensialına daxil olmasına və müvafiq güzəştlərdən istifadə etməyə imkan verir.

Xarici ticarət fəaliyyətinin iqtisadi səmərəsi aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$E_{fa} = (C_{i.m.} \times Q_{i.m.}) - (C_{ix.m} \times Q_{ix.m})$$

burada,

E_{fa} - xarici ticarət fəaliyyətinin iqtisadi səmərəsi;

$C_{i.m.}$ - idxal məhsulunun istehsalına çəkilən bütün xərclər;

$Q_{ix.m.}$ - idxal məhsulunun miqdarı;

$C_{ix.m}$ - ixrac məhsulu vahidinin istehsalına çəkilən bütün xərclər;

$Q_{ix.m.}$ - ixrac məhsulunun miqdarı;

Xarici iqtisadi fəaliyyətin səmərəliliyinin hesablanmasında ən geniş tətbiq olunan düsturlardan biri aşağıdakıdır:

$$EE_{x.f.} = (C_{i.m.} \times Q_{i.m.}) / (C_{ix.m} \times Q_{ix.m})$$

burada,

$EE_{x.f.}$ - xarici iqtisadi fəaliyyətin səmərəliliyidir.

Xarici ticarət fəaliyyəti $E_{x.f}$ müsbət, $EE_{x.f.} > 1$ olduqda iqtisadi cəhətdən səmərəli (əlverişli) hesab olunur.

İdxal və ixrac mallarının yerli istehsalı xərclərinin qarşılıqlı (birgə) qiymətləndirilməsi xarici ticarət fəaliyyətinin səmərəliliyinin müəyyən olunmasında əsas kimi qəbul edilir.

Firma səviyyəsində xarici ticarətin səmərəliliyi və səmərəsinin hesablanması aşağıdakılar üçün məqsədəuyğun hesab edilir:

1. Müxtəlif əmtəələrin alqı-satqısı təkliflərinin əsaslandırılması;
2. İxrac və idxal planlarını işlənməsi;
3. Xarici ticarət dövriyyəsinin yaranmış quruluşu və yönlərinin qiymətləndirilməsi.

İxrac fəaliyyətinin iqtisadi səmərəliliyinin göstəriciləri.

Firma səviyyəsində ixrac fəaliyyətinin səmərəsi və səmərəliliyinin dəyərləndirilməsi aşağıdakı ardıcılıqla həyata keçirilməlidir:

- 1.İxrac malının zərərsiz qiymətinin müəyyən olunması;
- 2.Saziş şərtlərinə uyğun mal ixracı ilə bağlı xərclərin maksimal yolverilən həddi;
- 3.Mal ixracının iqtisadi səmərəsinin hesablanması;
- 4.Mal ixracının iqtisadi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi.

Tədqiqatlara əsasən ixrac fəaliyyətinin səmərəliliyin hesablanmasında 3 şərt hökmən nəzərə alınmalıdır:

- 1.Xarici ticarət agentlərinin mal ixracı qiyməti milli valyutada qeyd olunmalıdır;
- 2.Xarici ticarət agentlərinin mal ixracı və qiymət idxalı üç ölkənin valyutalarında qeyd olunmalıdır;

Azərbaycanın rəqabət qabiliyyətli ixracının genişləndirilməsi və idxalın strukturunun diversifikasiyası üçün əsas şərt ölkə məhsulunun xarici bazara çıxışı üçün əlverişli şərait yaratmaq və yerli bazarı xarici bazarın dağıdıcı rəqabət təsirindən qorumaq lazımdır.

Azərbaycanın ixrac potensialının artırılmasında qeyri-neft sektorunun inkişafı müstəsna rol oynayır. Qeyri-neft sektorunun əsas hissəsi olan kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi ixrac potensialının artmasında mühüm rol oynayır. Çünki bu sahə ilə bağlı Azərbaycanda fəaliyyət təcrübəsi və texnologiya mövcuddur. Həmçinin bu məhsullar xarici ölkə bazarlarında da rəqabət qabiliyyətinə malikdirlər.

Göstərilən sahələrin inkişaf etdirilməsi üçün aşağıdakı tələblərin həyata keçirilməsi vacibdir:

1. Müxtəlif vasitələrlə investorların maraqlandırılması. Belə ki, investorlara güzəştli vergi siyasətinin tətbiqi, onların lazımi informasiya əldə etmələrinə yardım, müəssisələrin qeydiyyatı prosesinin sadələşdirilməsi onların müvafiq inzibati

qurumlarla əlaqələrinin intensivləşdirilməsi, həmçinin xarici işgüzar dairələrin nəzərinə ölkəmizdə mövcud investisiya imkanlarını çatdırmaq vacibdir.

2.Ölkədə lazımi infrastrukturun formalaşdırılması. Belə ki, üç qrup infrastruktur forması prioritet təşkil edir:

a)rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafı;

b)bank xidmətlərinin səviyyəsinin yüksəldilməsi və əhatə dairəsinin genişləndirilməsi;

c)yol-nəqliyyat sahələrinin inkişaf etdirilməsi;

d)yüksək səmərəli əmtəə və xidmətlərin ixracında dövlətin birbaşa və ya dolayısı ilə iştirakı və yardımı. Bu işə maliyyə və təşkilati yardım formasında ola bilər.

e)Süni maneələrin və iqtisadi fəaliyyət sahələrinin müxtəlif nüfuz dairələrinin arasında bölüşdürülməsinə imkan verməmək.

Dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, kapitalı sabit, etibarlı və mötədil idarəetmə quruluşu və qanunvericiliyə malik ölkələr cəlb edir. Belə ki, Azərbaycanda da bu zəruri şərtlər təmin olunmalıdır. Sözügedən tədbirlərin həyata keçirilməsi xarici ticarət şəraitinin yaxşılaşmasına, ixrac qiymətləri indeksinin yüksəlməsinə səbəb ola bilər.

Nəticə

Aparılmış tədqiqat prosesində əldə olunan nəticə və təklifləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Qlobal dünyada baş verən beynəlxalq inteqrasiya prosesləri ölkələrin bir-birilə yaxınlaşmasına və ticarət-iqtisadi əlaqələrin daha genişlənməsinə təsir göstərir. Bu baxımdan Cənub-Şərqi Asiya və Yaxın Şərq ölkələri kimi Azərbaycanla dünya ölkələri arasında ticarət münasibətlərinin daha da genişləndirilməsi qloballaşma prosesinin tələbidir.

2. Azərbaycanla dünya ölkələri arasında ticarət əlaqələrinin formalaşması və inkişafı hər iki ölkənin güclü təbii, iqtisadi və elmi-texniki potensiala malik olması ilə bağlıdır. Gələcək dövr üçün onlar arasında bu münasibətlərin genişlənməsi ölkələrin iqtisadi gücünün daha da artmasına təsir edəcəkdir.

3. Azərbaycanla dünya ölkələri arasında böyük inteqrasiya potensialı, inteqrasiya üçün imkanlar olduğuna görə dünya birliyində onların daha səmərəli formada iştirak etmək mövqeləri vardır.

4. Yaxın Şərq və Fars körfəzi regionu artıq neçə on illərdir ki, dünyanın ən qaynar nöqtəsidir və bu proses digər ölkələr üçün də olduqca maraqlıdır.

5. Azərbaycan regionun ən aparıcı dövləti olmaqla daimi olaraq iqtisadi, texniki və infrastruktur sahələrində daha güclü tərəfdaş hesab edilir.

6. Regionda olan bir çox ölkələrin ikitərəfli iqtisadi münasibətlərində maneə kimi meydana çıxan əsas ixrac məhsulunun (məsələn, karbohidrogen resursları timsalında) eyniliyi Azərbaycanın münasibətlərində, demək olar ki, Türkiyə yox dərəcəsindədir. İrənin əsas ixrac məhsulu neft və qaz olduğu halda, qonşu Türkiyənin valyuta gəlirlərinin əsas mənbəyi turizm xidmətləri, tikinti xidmətləri və materialları, tekstil məhsulları ixracıdır. Sənaye sahəsində bu qarşılıqlı tamamlama ölkələr arasında iqtisadi inteqrasiya potensialını gücləndirir.

7. Azərbaycanın ticarət-iqtisadi əlaqələrində kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracına və turizm sferasının daha da genişlənməsinə üstünlük verilməlidir. Xüsusilə, hər iki ölkə kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə yüksək səviyyədə ixtisaslaşmışdır. Həmçinin Azərbaycan kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və satışı üzrə rəqabət aparmaq imkanına malikdirlər.

8. Azərbaycanın, həm də İranın malik olduğu kimya sənayesi və bu ölkələrin digər rəqabət sahələri (məsələn, məişət kimyası, yeyinti sənayesi və s.) onların əməkdaşlığını nəinki əngəlləmir, əksinə, daha da stimullaşdırır. Müasir texnologiyaların “əlçatmaz” olduğu belə bir şəraitdə Azərbaycanla qonşu ölkələrin qabaqcıl texnologiyaların hazırlanması sahəsində əməkdaşlığı obyektiv zərurətə çevrilir.

9. Azərbaycan İran-Türkiyə iqtisadi münasibətlərinin inkişaf etdirilməsi bir daha məntiqi cəhətdən sübut edir ki, hər üç ölkə öz milli iqtisadiyyatını güclü tənzimləmə siyasətinə malikdir və onun əsasında gələcək dövr üçün strateji məqsədləri müəyyənləşdirilməlidir .

10. Azərbaycanda tətbiq olunan idxal gömrük tarif dərəcəsi yüksəkdir - tarifin bütün hissələri və fəsiləri üzrə onların sadə ortalama göstəricisi (dövlətin digər ticarət gəlirləri daxil olmaqla) 50,4 faizdir.

11. Əksər hissəsi dövlət tərəfindən idxal olunan strateji əhəmiyyətli məhsullar adətən gömrük rüsumlarını ödəməkdən azaddır və yaxud olduqca az tariflə idxal olunurlar.

12. İxrac olunan məhsullar sahəsində iki metod tətbiq edilir. Onların bəzilərinə, o cümlədən paltar, ayaqqabı və dəri növlərinə (gömrük rüsumları və ticarət gəlirlərini ümumi halda nəzərə almaqla) yüksək tariflər tətbiq olunur. Yanacaq, sürtkü yağları, kimya sənayesi məhsulları, ali kimyəvi məhsullar sahəsində aşağı tariflər mövcuddur və bəzi hallarda qeyd olunan məhsullar üçün ümumiyyətlə ixrac tarifi

nəzərdə tutulmur. Lakin gələcəkdə belə tənzimləmə mexanizmlərinin təkmilləşməsinə böyük ehtiyac vardır.

13. Tarif siyahısını nəzərdən keçirdikdə bəzi məhsulların tarifləri haqqında informasiyanın olmaması o deməkdir ki, həmin tarif göstəriciləri və qiymətləri xüsusi qanunlara müvafiq olaraq təyin olunur.

Qeyri-tarif tənzimləmə alətlərindən lisenziyalaşma geniş tətbiq olunur. Bu baxımdan ticarət olunan məhsullar üç qrupa bölünür: a) icazəli məhsullar - idxalı və ya ixracı icazəyə və buraxılış sənədinə ehtiyac olmayan məhsullar; b) xüsusi şərtlərlə buraxılan məhsullar; c) qadağan olunmuş məhsullar - idxalı və ya ixracı İslam dininin müqəddəs şəriətinə və ya ölkə qanunlarına əsasən qadağan edilmiş məhsullar.

Belə ki, xüsusi şərtlərlə idxal olunan əmtəələrin idxalı üçün aşağıdakı strukturların icazəsi olmalıdır:

1. İqtisadiyyat Nazirliyinin lisenziyası;
2. Səhiyyə Nazirliyinin lisenziyası;
3. Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin lisenziyası;
4. Nəqliyyat Rabitə və İnformasiya Texnologiyası Nazirliyinin icazəsi;
5. Mədəniyyət və İncəsənət Nazirliyinin icazəsi.

4120 növ məhsul üzrə araşdırmalar göstərir ki, onların 0,18%-ni icazəli, 94,20%-ni xüsusi şərtlərlə buraxılan, 4,18%-ni qadağan olunmuş, həmçinin 1,26%-ni isə xüsusi qanuna tabe olmayan məhsullar təşkil edir. Bu, bir daha göstərir ki, Azərbaycan hökumətinin qeyri-tarif maneələrindən istifadə səviyyəsi yüksəkdir. Bundan başqa ölkədə yarımtarif maneələrinin ən başlıcasını icazə və buraxılış sənədlərinin əldə edilməsi təşkil edir.

Azərbaycan respublikasının ixrac üzrə müqayisəli təhlili aşağıdakı nəticəyə gəlməyə imkan verir:

1. Azərbaycan ixrac həcminə görə dünya ölkələri arasında 0,4% tutur.

2. İxrac olunan malların diversifikasiya göstəricisi (Herfindal tipli indeks) Azərbaycanda 0,854, Türkiyədə isə 0,518 olmaqla Türkiyə ixracının daha çeşidli olmasını göstərir. Burada diversifikasiyaya böyük ehtiyac vardır.

Beynəlxalq əmək bölgüsünün tələblərini nəzərə alaraq Azərbaycanla dünya ölkələri arasında ticarət potensialının daha da genişləndirilməsinə yeni istiqamətlər müəyyən edilməlidir. Bu sahədə müəyyən yanaşma və metodlar təklif olunmuş və praktiki olaraq tətbiq edilmişdir. Tədqiqatlarımız effektiv üsullar olmaqla aşağıdakı tədqiqat modellərini müəyyənləşdirmişdir.

I. *Cazibə modeli*. İlk bu tipli model 1962-ci ildə Nobel mükafatı almış iqtisadçı Tinbergen tərəfindən təklif edilmiş, sonralar 1999-cu ildə Şimali Amerika və Latın Amerikasına regionu, 2002-ci ildə isə İran-Ukrayna münasibətlərinin tədqiqində istifadə edilmişdir.

II. *Aşkarlanmış nisbi üstünlük metodu*. B. Balassa tərəfindən təklif olunmuş, bir sıra araşdırmalarda, o cümlədən Dünya Bankının tədqiqatlarında istifadə edilmişdir.

III. *Kosinusun ölçüsü*. İlk dəfə 1957-ci ildə Allen tərəfindən təklif olunmuşdur.

IV. *Tərəfi-müqabilin əvəzlənməsi*. İlk dəfə 2003-cü ildə Rəqib Quliyev tərəfindən təklif olunmuş və Azərbaycan-Rusiya ticarət potensialının qiymətləndirilməsi üçün tətbiq edilmişdir.

V. *Ümumi modelə* əsasən birinci ölkənin ixracatı və ikinci ölkənin idxalatının siyahısı hazırlanıb və məhsullar üzrə dəyərlərini müqayisə etməklə ticarətin maksimum səviyyəsini hesablamaq mümkün olur.

Müxtəlif mal qrupları üzrə apardığımız detallaşdırılmış araşdırmalar göstərir ki, geniş çeşidli əmtəə qrupları üzrə Azərbaycanın ixracını əhəmiyyətli dərəcədə artırmaq mümkündür.

Mineral məhsullar, plastik və kauçuk materiallar, kimya sənaye məhsulları, metal məmulatları, kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə üzrə Azərbaycanın ixrac imkanları daha böyükdür.

Respublikanın İxrac imkanı geniş olan müəyyən edilmiş əmtəə qruplarının idxal ixrac əməliyyatlarının rahat və çevik aparılması üçün dövlətlər xüsusi infrastruktur sistemini formalaşdırmalıdır. Məsələn yükləmə və boşaltma nəqliyyatları, tranzit imkanları, dəmir və asfalt yollarını, limanları, boruları, logistik mərkəzləri v s. göstərmək olar.

Mineral məhsullar, plastik və kauçuk məmulatlar, Kimya sənayesi məhsulları, metal məmulatları, kənd təsərrüfatı məhsullarına nəzərdə tutulmuş tariflər dövlət tərəfindən tənzimlənməsi və nisbətən azaldılması. Öz müsbət nəticəsini göstərə bilər. Belə ki, Azərbaycanla dünya dövlətləri arasında ticarət potensialına malik HS üzrə əmtəə qrupunun siyahısına hər il baxılırsın və yeni daxil olabilecek əmtəələrin qiymətləndirilməsi və onun sayının artırılması dövlət tərəfindən nəzərə alınması məqsəduyğun hesab edilir.

Ədəbiyyat:

1. Allahverdiyev H.B., Qafarov K.S., Əhmədov Ə.M. "İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi" Bakı, 2002-ci il
2. Gənciyev. G.Ə. "Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər, müasir vəziyyət və inkişaf problemləri". Bakı, 2005.
3. Gənciyev G.Ə. Abbasov V.H. Çəngizi X. "Azərbaycan Respublikası ilə İran İslam Respublikası arasında ticarət əlaqələrin müasir vəziyyəti və perspektivləri". Azərbaycan Aqrar Elmi jurnalı. N.3-4 . Bakı 2009-cu il.
4. İsmayılov G.İ. "Dünya iqtisadiyyatının nəzəri əsasları" Azərbaycan əmək və sosial münasibətlər akademiyası, Bakı 2006
5. Hacıyeva A.H. "Beynəlxalq münasibətlər tarixi" Bakı 2008
6. Məhərrəmov A.M. Aslanov H.H. "Xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi" Bakı 2008.
7. Məhəmmədi İ.N. "Ölkələrarası ticarətin potensialının qiymətləndirilməsi üsulları" Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının xəbərləri, İqtisadiyyat seriyası, No 1, 2010-cu il. s. 148-151
8. Məhəmmədi İ.N. "Türkiyə ilə ticarətdə İranın ixracat potensialının qiymətləndirilməsi", Azərbaycan Kooperasiya Universitetini elmi-nəzəri jurnalı, Nö 1 (28)- 2013
9. Məhəmmədi İ.N. "Texnologiya transferinə beynəlxalq ticarətin rolu" Azərbaycan iqtisadiyyatında keçid dövrünün başa çatması: təhlil və nəticələr. Milli inkişaf modelinin formalaşması problemləri, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Bakı – 2010
10. Məhəmmədi İ.N. "İqtisadi inkişafda xarici ticarətin rolu" XXI əsr-mülhizələr və düşüncələr, 10 aprel 2010-cu il, Bakı Dövlət Universiteti, Sosial elmlər və psixologiya fakültəsi.

11. Məhəmmədi İ.N. "Механизмы государственного регулирования внешней торговли" Вектор науки ТГУ. Серия: Экономика и управление. 2013. № 1(12)
12. Quliyev R.R. MDB -də aqrar-sənaye sahəsində inteqrasiyanın problemləri 2003
13. Sadıqov R. Böyük Britaniya və Avropa İnteqrasiyası. Bakı, 2006.
14. Şəkərəliyev A.Ş. "Dünya İqtisadiyyatı və Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər. Bakı, 1999
15. Şəkərəliyev A.Ş. ,Şəkərəliyev Q.A. "Azərbaycan iqtisadiyyatı:reallıqlar və perspektivlər" B,2016
16. Walter C. Thmas R. və Beth A.S. "Beynəlxalq əlaqələr üzrə bələdçi", Bilik nəşriyyatı, Bakı 2005.

- 16.Arzu Celalifer Ekinci. "İran Türkiyə Enerji İşbirliyi", USAK, Uluslararası Stratejik Araşdırmalar Kurumu, 2008-cu il,
- 17.Aras, Bülent, "Türk-İran İlişkileri: Değişim ve Süreklilik", Avrasya Dosyası, No: 2, 2006
- 18.Nesli Öztürk "Türkiye – İran siyasi ve ekonomik ilişkilerin kapsamlı değerlendirilmesi" İzmir Ticaret Odası, 2013, s. 12, www.izto.org.tr
- 19.Sariaslan Fatma. "2000'ali yıllarda Türkiye - İran ekonomik ilişkileri". Uludağ Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü Doktora Öğrencisi. www.akademikortadogu.com

- 20.DSK-nın məlumatları, 2010-2018
- 21.İqtisadiyyat Nazirliyinin məlumatları 2010-2018